

přilíš smělé konstruovat přímou kauzální souvislost mezi inovacemi v myšlení a vědě na jedné a politickou a sociální krizí, již se tato kapitola zabývala, na druhé straně, ale nepřímá souvislost je zde zřetelná: spočívá ve zlepšujících se společenských podmínkách pro pěstování vědy a nezávislého myšlení. Nemám důvod pochybovat o tom, že zdroje osvícenského myšlení lze nalézt právě zde.

Při úvaze o nepřímých důsledcích krize bude užitečné zmínit ještě další, spíše dílčí souvislost. Je to otázka, do jaké míry byly v průběhu a výsledcích konfliktů poloviny 17. století již zakotveny předpoklady pozdějších národnostních procesů. Tato otázka má svůj význam také pro zařazení českých dějin do evropského kontextu. České stavovské povstání nebylo v 17. století jediným zápasem svého druhu. Patřilo typologicky ke konfliktům, v nichž odpor provincie proti centru měl povahu „protonárodní“, a dostal se do kontextu úvah o pozdější cestě ke svěbytnému národu. Výsledky takových konfliktů byly ovšem rozdílné. Irsko tehdy ztratilo svoji politickou svěbytnost na téměř tři staletí, zatímco naopak Portugalci, podobně jako Nizozemci, se podařilo ohroženou samostatnost obnovit a vydat se na cestu k moderní státnosti. Katalánská autonomie byla sice obnovena, i když katalánské povstání bylo poraženo, ale zřejmě natolik oslabena, že nástup absolutismu Bourbona Filipa V. o půl století později úspěšně zlikvidoval katalánskou politickou i kulturní svěbytnost. Zhruba ve stejné době ztratilo na prahu 18. století vytvořením „unie“ s Anglií svoji nezávislost Skotsko, které si ji v polovině 17. století ještě úspěšně udrželo. Krize a politické změny, které byly jejím důsledkem, nebyly tedy pouhou uzavřenou kapitolou dějin raného novověku, ale vytvářely také určité východní pozice pro pozdější formování moderních států a národů.

Kapitola 7 REVOLUCE JAKO NÁHLÁ ZMĚNA SYSTÉMU

Revoluce je přírodní jev,
který se projevuje natolik zřídka,
že nedokážeme poznat
její svěrazné zákonitosti.

— GEORG FORSTER

Od dob, kdy Mikuláš Koperník vydal svůj slavný spis *De revolutionibus orbium coelestium*, prožil termín „revolutio“, revoluce, mnoho obrátů a zvrátů. Od rotace astronomických těles se přenesl na označení nahodilé „rotace“ lidských osudů a historických zvrátů a skončil jako označení proměn „zákonitých“. Tento vývoj terminologických posunů můžeme dnes už počítat na celá staletí. A během té dlouhé doby se termín revoluce dostal do velmi kontroverzních souvislostí, a také samy historické proměny, které jsou jím označovány, jsou posuzovány velmi rozdílně.

Již z tohoto důvodu patří termín revoluce k těm, které v sobě nesou jistý hodnotící názor, postoj a také značnou dávku emocí. Francouzští revolucionáři zahájili tradici oslavného chápání termínu revoluce jako označení zdroje pokroku v dějinách, tato tradice pokračovala v Marxově pojetí revoluce jako „lokomotivy dějin“, a pak až do 20. století, kdy ji, jakkoli z naprosto odlišných důvodů, považoval za součást historického pokroku také T. G. Masaryk. Je pochopitelné, že pokud považujeme revoluci za kládnou složku historického vývoje, budeme se zdrážhat udělit takového pozitivní označení událostem, s nimiž nesouhlasíme a které odmítáme.

Na druhé straně stojí opět již od dob Velké francouzské revoluce názor, že přeměna, která se termínem revoluce označuje, je zločinem, či alespoň čímsi odpudivým. V očích zastanců tohoto pojetí nelze tak ohavným termínem označovat události, které odpovídají jejich představě o pokroku a humanitě. V politickém diskursu pak to, co je jedním revolucí, jiní označí za puč či převrat. Pro jedny český únor 1948 nemůže být revolucí, ale převratem. Naproti tomu revolucí je válka, která stála u kolebky Spojených států. Pro jiné je to právě naopak, imperialistická velmoc jako USA přece nemohla vzniknout z revoluce, ale jen z občanské osvobozovací války, zato však socialistická společnost se mohla zrodit jen díky revoluci. Tudy ovšem cesta k nezaujaté vědecké analýze nevede.

Není důležité, zda se kdo přiklání k té či oné krajnosti. Důležité je za prvé, že poslední staletí byla v mnoha evropských zemích výrazně poznamenána převratnými událostmi, které nebylo možno přehlédnout a o nichž již současníci obvykle hovořili jako o „revolucích“. Důležité je za druhé, že historické změny, a ty nás v této knize zajímají především, měly nějakou podobu náhlého zvratu, který rozbil předchozí, stávající politickou či sociální strukturu a nastolil nový systém vztahů mezi lidmi. Tyto změny byly prosazeny proti vůli starého establišmentu. Tím se lišily od změn, které prováděl stávající režim, tedy od reforem. Není rozhodující, zda takovým změnám někdo přikládá kladné či záporné znaménko, rozhodující je, že se staly a že výrazně ovlivnily systém fungování společnosti.

Je logické, že takové události se staly během minulého století v té či oné podobě předmětem vědeckého zájmu badatelů, jejichž názory se ovšem značně lišily. Navíc se intenzita tohoto zájmu s průběhem doby změnila, pohybovala v jakýchsi vlnách.

Budeme-li hledat doklady toho, jak velmi jsou společenské vědy – a v tom i historie – poplathné politické poptávce své doby, stačí se zběžně podívat právě na to, jak živý byl zájem o studium dějin revolucí. Během 19. století názor na Velkou francouzskou revoluci polarizoval nejen politiku, ale také vědu. Pohyboval se mezi její nekritickou oslavou jako počátku svobodného lidství na jedné a jejím stejně nekritickým odsouzením jako krvavého řádění lůzy na druhé straně. Méně vášnivá, ale stejně zřetelná byla v Anglii polarita názorů na revoluce, jimiž země prošla v 17. století. Obdobně pak se utvářely zneprátené tabory pro a proti revoluci i v dalších evropských zemích. To však bylo spíše záležitostí politiků a žurnalistů než pozitivistických vědců. V 19. století považovali přívrženci pokroku – a to zdaleka nejen socialisté – revoluci za hybnou sílu pozitivních změn společnosti na cestě od absolutistického feudalismu k demokratické společnosti rovnoprávných občanů. Pochopitelně pak považovali kritiky revoluce za přívržence reakce a tmařství. Pro konzervativní složku společnosti a pro vědce konzervativního ražení byly naopak revoluce narušením legitimity, projevem zvrle a tri-

urním násilnictvím. Vášně koncem 19. století postupně opadaly a revoluce začala být přijímána jako integrální součást dějin: za symbolický výraz tohoto posunu lze považovat skutečnost, že revoluční Marseillaisa byla na konec přijata jako národní hymna všech Francouzů.

Vzápětí však vášně dostaly nový impuls v podobě revoluční socialistické hrozby na prahu 20. století. To vše se promítlo i do vědeckých prací a během meziválečného období zaznamenáváme prouu vlnu vstupu vědeckého, tedy nezaujatě kritického zájmu o jevům revoluce. Nová vlna přišla pak bezprostředně po druhé světové válce a největší konjunkturu prožívalo studium dějin revolucí během šedesátých a sedmdesátých let – ve zřetelné souvislosti s úspěchem kubánské revoluce a s obavami, že přesáhne do dalších zemí (jak se to stalo v Chile). Svůj význam pravděpodobně měla také radikální rétorika „studentské revoluce“ v západní Evropě konce šedesátých let. Od konce sedmdesátých let však se naopak téma revoluce z badatelských programů téměř vytratilo. Nikdo se už revoluce nebdal, nikdo se o ni nepokoušel, téměř nikdo po ní ani nevolal: prostě přestala být politicky aktuální a stala se v důsledku toho i badatelsky nezájímavou. V současné době zájem o studium radikální změny poměří ožívá. Souvisí to možná s převratnými událostmi kolem roku 1990 a také s tím, co se v nedávné minulosti označovalo jako „revoluce“ v arabském světě.

Nejde nám však o to, abychom sloužili dobové politické potřebě, ale o to, abychom vysvětlili, pochopili souvislosti historických změn. Ať již hodnotíme kteroukoli revoluci jakkoli rozdílně, mohli bychom se shodnout v tom, že revoluce je výrazným typem zásadní historické změny, a proto bude spolu s reformami vždy zaujímat své stabilní a důležité místo mezi aktuálními tématy evropských i světových dějin.

Když jsem uvažoval o specifických rysech, jimiž se evropské dějiny významují ve srovnání s ostatními kontinenty, zmínil jsem také revoluci jako jednu z podob cílevědomé snahy lidí, aby změnil k lepšímu podmínky pozemského života. Proti tomuto názoru lze ovšem snadno namítnout, že přece svržení jedné a nastolení jiné vlády či panovníka, stejně jako krvavé lidové vzpoury patřily k běžným politickým otřesům na celém světě. Je-li tomu tak, kde potom spočívá evropská zvláštnost? Pokud bychom přijali myšlenku představu, že každý krvavý převrat či vzpoura je revolucí, pak by to vstupu nebylo nic specificky evropského. Dnes však už spíše jen politicky zaujatí nedoucí zastávají názor, že každé krvavé protibí je revolucí, protože přece nemůže existovat něco tak odpudivého jako revoluce bez krvavosti.

V rozsáhlé odborné literatuře, kterou revolucím věnovali politologové, sociologové i historici, najdeme bohatou škálu konceptů a definic. Jednotliví autoři se liší zejména v tom, jak odpovídají na dvě otázky: za prvé, zda musí být revoluce násilným aktem či nikoliv, za druhé,

jakou změnu lze označit za revoluční. Pro první orientaci postačí, rozlišíme-li základní pojetí revoluce podle toho, jak na tyto dvě otázky odpovídají:

1. revoluce je každá násilím prosazená výměna vládnoucí garnitury,
2. revoluce je násilná a prosazuje, resp. přináší změnu politického zřízení,
3. revoluce je násilná a přináší změnu politického i společenského systému,
4. revoluce přináší náhlou změnu systému a není důležité, zda toho dosáhla násilím či nikoli.

180 |

Prvou z těchto variant nepovažuji za vhodnou definici revoluce a naopak poslední uvedenou považuji za nepřijatelnější východisko dalších úvah. Je k ní ještě třeba doplnit dvojí charakteristiku: za prvé, že o revoluci nelze hovořit, pokud jí nepředcházela vize budoucí změny poměrů, a za druhé, že šlo o změnu prosazenou proti vůli a proti odporu stávajících vládnoucích elit. Přitom nepovažuji pro samu definici za rozhodující, zda změnu politického systému doprovázela změna systému sociálního.

Nelze však obejít otázku, která netkví v logice definice samé, ale spíše vyplývá z rozdílných emocionálních konotací samotného termínu. Jak již bylo řečeno, stále ovládá mysl mnoha badatelů otázka, zda jsou revoluce pokrokovými „lokomotivami dějin“ nebo naopak jejich deviacemi. Často se setkáváme s rozlišením kladných a záporných fází revoluce, jindy zase s rozlišením revolucí krvavých a nekrvavých, přičemž záporně je hodnocena ta fáze, jež se vyznačuje krveprolitím, a naopak kladně hodnocená je ta nekrvavá.

Emocionálně a politicky zbarvené přístupy je třeba eliminovat tím, že se pokusíme již jaksi „před závorkou“ **neutralizovat hodnotící konotace pojmu**. Pokusme se odmyslet od toho, zda se nám jistá událost lbí či nikoli, a eliminovat (dobové i současné) odsudky i oslavy. Základní východisko je charakteristika a výklad toho, co se stalo, nikoli debata o tom, jak událost nazveme.

Neutralizovat pojem revoluce je zajiště obtížné, protože nezvyklé. Je to však potřebné již proto, že i v případě srovnání revolucí je třeba respektovat princip, že východiskem pro aplikaci komparativní metody bude pokud možno jednoznačná definice objektů komparace. V prvé řadě je třeba se oprostit od stále znovu ožívajících utkvělé představy odpůrců (ale někdy i přívrženců), že základním rysem revolucí je násilí spojené s ničením všeho starého a s krveprolitím. Právě tak je třeba se oprostit od hluboce zakořeněné představy pocházející z pře-

svědění vítězných aktérů revoluce, od jakobínů až po V. I. Lenina, kteří termínem revoluce označovali výlučně to, co považovali za pozitivní, tj. pokrokové historické proměny. Ale kde je měřítko pro určení pokrokovosti? Obtížnému určování měřítek, podle nichž pokrokovost posuzujeme, se vyhneme tím, že ve snaze pojem revoluce mravně neutralizovat jej oprostíme od spojení s mýtem o pokroku.

Mravní neutralizace by měla pomoci překonat také emocionální bariéru, která většinou z nás podvědomě brání označit za revoluci například systémovou změnu v Itálii, kterou prosadil Mussoliniho nástup k moci. Vyjdeme z empiricky doložené skutečnosti, že za prvé, v dějinách známe mnoho pokusů řešit mimořádně zosílené rozpory, krizové situace radikální změnou celého systému, a za druhé, že tyto pokusy se uskutečňovaly proti odporu vládnoucích elit. Odtud vyplývají tři charakteristiky, v nichž se shodují téměř všechny typy definic revolucí bez ohledu na to, zda je formulovali jejich odpůrci či zastánci:

- za prvé, v událostech označovaných jako revoluce šlo o náhlou a rychlou změnu systému především politického, ale případně také sociálního,
- za druhé tato změna (nebo pokus o ni) byla záměrná a programovaná, vycházela z vize, že je třeba uskutečnit potřebná a užitečná systémová opatření,
- za třetí, tato změna se udála nikoli rozhodnutím vládnoucích, nýbrž proti jejich vůli, tj. cestou porušení stávajícího právního řádu (opět bez ohledu na to, zda tento zrušený právní řád hodnotíme pozitivně či negativně).

Revolucí tedy budeme označovat zásadní změnu systému nebo pokus o změnu politického a někdy také sociálního systému a stupnice hodnot, a to o takovou změnu, která se uskutečnila nebo se měla uskutečnit v rozporu se stávajícími normami a zákony a proti vůli vládnoucích elit. Forma prosazení systémové změny proto není myslitelná bez faktoru síly, ale „síla“ mohla mít právě tak podobu užitého násilí proti přinucovacímu aparátu vládnoucího systému, jako podobu nátlaku a pouhé hrozby násilím. Samu užité násilí opět mohlo mít formu krvavou či nekrvavou. Nejednou bylo poukazováno na to, že revoluční násilí přišlo ke slovu teprve tam, kde se snaha o systémovou, tedy o revoluční změnu setkala s násilnou reakcí ze strany těch, kdo byli u moci. Podle úlohy násilí v prosazení revoluční změny a také v dalším průběhu revoluce můžeme určit důležité typologické rozlišení revolucí.

Revoluci jako zápas o uskutečnění vize systémové změny je tedy třeba odlišit nejen od palácových převratů, ale také od sociálně moti-

| 181

vovaných vzpour a povstání, která sledovala dlíčí sociální či mocenské cíle zájmových skupin (např. rolnická povstání, tovaryšské nepokoje, šlechtické rebelie). V těchto vzpourách nenajdeme onu vizi zásadní změny systému, alternativy vůči stávajícímu systému. Proto je obtížné hledat revoluce ve středověku, kde již sama církevní kontrola vytlačovala případné alternativní vize do polohy utopických heretických hnutí. Tím je určeno časové vymezení našeho zájmu od 16. století. Pod pojem revoluce nelze pochopitelně zahrnovat reformy ani radikální systémové změny, které byly dílem vládašské politiky a pro které se ujal metaforické označení „revoluce shora“.

Termín „systémová změna“ má ovšem svá úskalí. Především lze namítnout, že její definice je obtížná. A navíc: co když revoluce změnila systém jen částečně? Co s revolucí, jejímž výsledkem byly dlíčí reformy? Můžeme odpovědět, že bylo rozhodující, jaké cíle si protagonisté kladli. Ale co když její protagonisté na počátku neměli vypracovanou vizi takové změny? Nebo to, co považovali za systémovou změnu, vlastně takovou změnou nebylo?

Obvykle se revoluce rozlišují podle typu změn a podle toho, jaký měly časový rozměr: politické revoluce trvaly poměrně krátce, zatímco revoluční změna společenského systému měla obvykle dlouhodobý charakter. Pro tuto změnu se někdy užívá termínu „sociální revoluce“. Ten však můžeme chápat také jako metaforu, poněvadž označuje proces dlouhodobé systémové změny, která se uskutečňovala cestou kombinace revolucí a reforem, tedy jakéhosi revolučního cyklu.

To vše bude cílem komparativní analýzy, jejíž cíle a rozměry je třeba si stanovit. Budeme sledovat dvojí základní cíl: nejprve to bude typologie evropských revolucí, která se neobejde bez určování shod a rozdílů, ve druhé části pak bude cílem komparace kauzální výklad revolučních zvrátů.

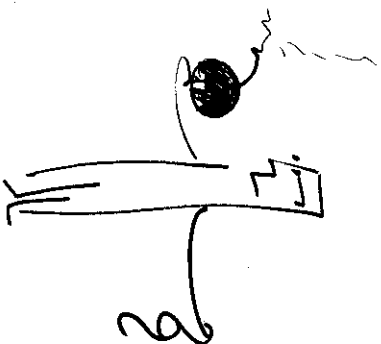
7.1. Jsou revoluce jedinečné?

Revolučnost ve Francii, Itálii, Španělsku vykládám si nikoli charakterem národním, ale vlivem výchovy.

Protestantští národové...

prodělali revoluci rázem, najednou. Katolíci prodělávají odboj proti církvi a státu stále a občas akutně.

— T. G. MASARYK

Zabýváme-li se jenoménem tak rozporuplným, jako je revoluce, je užitečné stále znovu připomínat, že pojmy jsou jen jména, která na základě jistých poznávacích postupů dáváme historickým událostem a procesům. Prvotní je tedy to, co se událo, a školnenské jsou spory, zda ten či onen jev je či není možno zařadit pod ten či onen pojem, v našem případě pod pojem revoluce. Nejvhodnější cestou, jak předejít scholastickým sporům, je uvědomit si, že každá společenská změna, proces, konflikt, a tedy i revoluce, má jisté rysy obecné, v nichž se shoduje s dalšími procesy označovanými tímž pojmem, a jisté rysy specifické, v nichž se od nich odlišuje. Konkrétně řečeno: bude užitečné rozlišovat a charakterizovat revoluce podle jejich typologického zařazení. Jestliže se dvě revoluce od sebe liší, není to důvodem k tomu, abychom za revoluci označovali jen jednu z nich proto, že nejlépe odpovídá naší subjektivní představě revoluce. Rozdíl není nutno vyjadřovat tím, že škrtíme to, co se nám nelíbí. Sporům o to, co je anebo není revoluce, se vyhneme, jakmile si přiznáme, že rozdíly mezi revolučními jsou z podstatné části rozdíly které vyplývají z toho, že patří k rozdílným typům revolucí. Domnívám se, že takovéto typologické rozlišení nám umožní lépe se mezi revolučními orientovat.

Z hlediska vztahu k časové ose, jak bylo uvedeno v úvodní kapitole, může být komparace prováděna trojí cestou: diachronně, synchronně napříč k časové ose a kvazisynchronně podle analogických historických situací. Pokud přistoupíme ke srovnání revolucí synchronně, tj. jako k událostem, které proběhly ve stejné době, budeme mít omezené možnosti, poněvadž k takovému nakupení došlo pouze v několika případech: 1. revoluce, které byly spjaty s vlivem Velké francouzské revoluce, 2. „synchronní“ evropské revoluce let 1848–1849, 3. socialistické revoluce po skončení druhé světové války, 4. „protikommunistické“ revoluce kolem roku 1990. Jakkoli by srovnání těchto čtyř synchron-

ních revolučních proměn mohlo přinést (a již přineslo) zajímavé poznatky, týkalo by se jen menšího revolucí. Pro typologii revolucí, o kterou v této kapitole půjde, považují za vhodnější srovnání, které mří napříč časovou osou **podle analogických historických situací**. Jako takovou analogickou situaci pak přijímáme právě systémové změny či pokusy o změnu proti vůli vládnoucích, tedy revoluce, které proběhly na různých místech Evropy v průběhu 16.–20. století. Vzhledem k tak rozsáhlému časovému rozpětí, v jehož průběhu se evropské společnosti podstatně proměňovaly, bude třeba vzít v úvahu také srovnání podél časové osy, tedy diachronní aplikaci komparativní metody.

Každá typologie vychází z volby kritérií komparace. Vzhledem k tomu, že srovnáváme velký počet revolucí jako objektů komparace, bude třeba omezit kritéria, podle nichž budeme srovnávat. Dávám přednost takovým, která umožní postihnout revoluce v sociálních souvislostech a v diachronní perspektivě historického vývoje:

- sociálně politické poměry, proti nimž revoluce mřila a které chtěla změnit,
- cíle, které sledovali aktéři revoluce, a v jakém vztahu k cílům byly její výsledky,
- úspěšnost a neúspěšnost jednotlivých revolucí,
- podíl sociálních změn v programech a případných výsledcích revolucí,
- úloha a formy násilí v průběhu revoluce,
- místo revolucí v procesech formování moderních národů.

Budeme-li aplikovat každé z těchto kritérií jednotlivě, dostaneme tedy nikoli jednu, ale šest typologií evropských revolucí. Teprve na základě těchto typologických charakteristik bude na jedné straně možno učit vztah jedinečného a obecného v jednotlivých revolucích, na druhé straně pak uvažovat o nějaké obecnější souhrnné typologii revolučních procesů a případně si položit otázku obecnějších kauzálních souvislostí.

Proti jaké společnosti revoluce bojovala?

Ptáme-li se po tom, které politické či společenské poměry chtěla revoluce změnit, bereme v úvahu okolnost, že tímto termínem označujeme konflikty, jež proběhly během dlouhého časového období od 16. do 20. století. Proto odpověď na naši otázku musí brát v úvahu také elementární diferenciaci společenských a politických poměrů v průběhu oněch staletí. Nejde přitom ovšem o prosté proměny v časové řadě,

poněvadž současně musíme mít na mysli, že jednotlivé evropské regiony se nevyvíjely rovnoměrně.

Další komplikací, se kterou pracujeme, je okolnost, že jisté společenské a politické události vnímali jinak současníci, aktéři revolucí, a že jinak je zpětně charakterizuje historik s odstupem delší doby. Toto napětí mezi vnímáním politické „reality“ současníky a pohledem historika bude důležité pro typologii **podle subjektivních cílů**, které revolucionáři sledovali.

1. Časově nejstarším typem jsou revoluce, které probíhaly ještě na přelomu středověku a novověku, v podmínkách staré feudální společnosti a sledovaly především takovou politickou změnu, která by umožnila větší emancipaci a participaci privilegovaných elit – šlechtických i měšťanských – v opozici proti silici panovnické moci či zvlášť tíživým výstřelkům feudálních závislostí. Není náhodou, že, jak zjistil německý historik R. Koselleck, v němčině raného novověku zřetelně přibývá slov označujících nespokojenost a odpor proti stávajícím pořádkům (rebellio, tumultus, Aufruhr, Aufstand, bellum civile, discordia atd.).

Na prahu raného novověku se vsuktnu setkáváme s novým jevem sociálně politických hnutí „zdola“, která reagovala na dobové krize a pokoušela se více méně radikálně změnit staré poměry. Historikové diskutovali nejednou o tom, zda je možno nazvat husitsví rané novověkou revolucí podobně jako hnutí anglických lolarďů 1414, německou selskou válku (zejména její tyrolskou složku), povstání kastilských měst proti Karlovi V. či Kalvínovu úspěšnou transformaci Ženěvy. Ať už na tuto otázku odpovíme jakoli, je zřejmé, že tyto události tvořily jakýsi předstupeň k moderním revolucím. Byla v nich skryta možnost systémové změny, ale pokud jejich předáci o nějaké takové změně uvažovali, měla většinou povahu revoluce primárně náboženské.

Byla ostatně náhlá a spontánní změna náboženského vyznání, která je spjata s reformací, také změnou systémovou? Nešlo přece jen o záležitost čisté duchovní: reformace přinesla převrat v církevní organizaci a v majetnosti církve, ve vztahu mezi věřícími laiky a duchovenstvem, ve vztahu církve a státu. Dáme tedy za pravdu Masarykovu názoru, že šlo v reformaci o prvou evropskou revoluci? Definueme-li však revoluci jako změnu systémů spojenou s tlakem zdola, dostáváme se při rozboru proměn raného novověku do jistých potíží. Na otázku, zda považovat za revoluci náhlé zavedení absolutismu, jaké známe například z Dánska 1660, můžeme ještě odpovědět, že nešlo o změnu systémů tlakem zdola, nýbrž z rozhodnutí panovníka a jeho okolí. Jak však argumentovat pro a proti názoru, že stavovský odboj, který známe například z českého povstání 1618–1620, usiloval o změnu politického systému a byl tedy pokusem o revoluci?

Za nejvýznamnější z těchto **předstupňů k revoluci** moderní lze bez větších pochybností označit nizozemský odboj proti španělské nadvládě druhé poloviny 16. století, poněvadž dosáhl kvalitativní proměny feudálních poměrů nejen tím, že trvale osvobodil severní část Nizozemí a otevřel jí cestu k podnikání nového typu, ale především tím, že tam trvale nastolil nový systém vlády a politického zastoupení. Jště výraznější systémové změny pak nabízela anglická „puritánská“ revoluce let 1640–1660. Většina těch vskutku radikálních se nakonec neprosadila: projekt ústavy „Dohoda lidu“, dočasné ustavení republiky – „Commonwealthu“, ústavní „protektorát“. Splněn byl však základní cíl revolucionářů: nahrazení absolutismu zastupitelským principem fungujícím podle pevně stanovených pravidel, který se pak stal základem parlamentarismu díky slavné revoluci let 1688–1689. Mezi oběma anglickými revolucemi leží přelomová linie: zatímco „puritánská“ revoluce ještě vyrůstala z náboženské argumentace, „slavná“ již svoji argumentaci i své cíle sekularizovala.

2. Nejznámějšími revolucemi dodnes jsou ony „**klasické**“ revoluce, které byly namířeny proti systému feudálních privilegií a otevřely cestu k občanské, kapitalistické společnosti tím, že požadovaly a nastolovaly občanská práva, ústavnost, princip rovnosti lidí, jejich osvobození od feudálních privilegií, ale také svobodu podnikání založeného na námezdném vztahu. Můžeme je nazývat revolucemi buržoazními či občanskými. Jako základní typ či „vzor“ se v tomto kontextu objevuje Velká francouzská revoluce roku 1789 a její převzetí v „sesterských republikách“ a později i v Belgii, Španělsku a Itálii, revoluce 1848–1849 a národní revoluce na Balkáně, se značným fázo- vým posunem v čase také ruské revoluce 1905 a únorová 1917. Nutno přitom zmínit, že časově nejdříve se prosadila revoluční změna systému v anglických osadách Severní Ameriky, která ovšem vycházela z myšlenek evropského, či přesně řečeno francouzského osvícenství. Právě v tomto kontextu se zrodil sám pojem revoluce a odtud také je třeba interpretovat onu výše zmíněnou představu o revolucích jako nástroji pokroku, jako o „lokomotivách dějin“, která tak silně ovlivnila tvářnost politického myšlení během 19. století.

3. Vzhledem k tomu, že jsme povětšinou vyrůstali v ovzduší tohoto pozitivního chápání revoluce, budeme mít potíže s tím, abychom při- jali do kategorie revolucí ty, které označují jako jejich třetí typ, ony revoluce první poloviny 20. století, které se obracely **proti občanské společnosti** a liberálně-demokratickému politickému systému. Tyto revoluce měly dvě varianty, které se svými cíli a hodnotovými systémy zásadně lišily. V první z nich šlo o strukturální změnu politického sys- tému od parlamentarismu k diktatuře při zachování kapitalistických

poměrů, která se obvykle označuje jako výsledek fašistického převzetí moci. V meziválečném období byl revolucí tohoto typu především ná- stup fašismu v Itálii, vítězství frankismu v krvavé občanské válce ve Španělsku a nenásilné převzetí moci nacisty v Německu.

Druhou variantu tvoří revoluce, které sledovaly nejen proměnu politického systému, ale také odstranění kapitalistických poměrů – tedy revoluce souhrnně označované jako komunistické či socialistické. Na jejich počátku stojí – ponecháme-li stranou poraženou pařížskou Komunu – ruská revoluce roku 1917, která navazovala na únorovou revoluci, bojující za likvidaci zbytků feudalismu a za ustavení konstí- tučního řádu a občanské společnosti. Během šesti měsíců „přerostla“ z revoluce občanské v říjnovou revoluci socialistickou – tj. namířenou proti kapitalistickému systému a tedy také proti občanské společnosti. Ta se ovšem v Rusku teprve začínala formovat, takže i v říjnu šlo de facto o pokračování boje proti starému feudálnímu režimu – ovšem s odlišným cílem. Obdobný ráz „přerůstání“ měly i neúspěšné pokusy o revoluci v Německu a Maďarsku po skončení první světové války. Také některé socialistické revoluce, k nimž došlo po skončení druhé světové války, vyrůstaly z revolučního hnutí, jež svrhlo autoritativní nedemokratické režimy (Bulharsko, Jugoslávie, Maďarsko). Podobu „čisté“ protibouržanské revoluce, tj. svržení ústavního demokratického režimu, pak dostal československý únor 1948. V uvedených revolucích ovšem hrál významnou roli vnější faktor – váha Sovětského svazu, do jehož sféry vlivu se tyto státy dostaly.

4. Čtvrtým typem revoluce pak je opak typu třetího: jsou to revo- luce namířené proti **autoritativním režimům** dvacátého století. Ty proběhly časově dříve tam, kde se obracely proti režimům fašistick- ým – v Itálii, na Balkáně, ve Španělsku – a později také proti reži- mům komunistickým v období kolem 1989. Proti užiti termínu revo- luce v tomto kontextu by bylo možno namítnout, že zde nešlo o zrod kvalitativně nového typu politického systému, ale ve většině případů o návrat k jedné již svrženému a v ostatní Evropě etablovanému typu občanské společnosti. I takový návrat by byl ovšem systémovou změnou. Navíc je tato výhrada založena na optickém klamu. Jen v ně- kterých případech vskutku šlo spíše o „restauraci“ vnější fasády před- revolučních liberálně demokratických politických systémů – v Česko- slovensku, Itálii, do jisté míry i v Německu. Ve většině případů však systémy z období před fašistickou či komunistickou revolucí sotva můžeme označovat za liberálně-demokratické, at již to byla Ukrajina, Jugoslávie, Španělsko, Litva či balkánské státy.

5. K poslednímu, pátému typu můžeme řadit **antikolonialní revo- luce** zvraty, které – v podstatně odlišných civilizačních podmínkách

– během 20. století sřvřly vládu Evropanů v Africe a v Asii. I když se svými cíli i výsledky navzájem velmi lišily, rozhodujícím typologickým rysem bylo, že likvidovaly politický systém, který v jejich zemi zavedla některá z evropských koloniálních mocností. Navíc se někdy obracely rovněž proti zbytkům tradiční společnosti z koloniálního a předkoloniálního období. Zde ovšem, podobně jako v případě komunistických revolucí, se již ocitáme mimo evropskou půdu, i když samozřejmě šlo o zvraty, které probíhaly s využitím oné revoluční ideologie i terminologie, jež se předtím utvářela v evropském prostředí.

188 | Cíle revolucí a jejich výsledky

Jedním ze základních rysů každé revoluce bylo, že si její předáci vypracovali (nebo odněkud převzali) svoji „vizi“ budoucnosti, tedy představu o tom, jaké změny chtějí prosadit. Pro revoluce nicméně platí stejné pravidlo jako pro jiné organizované snahy o změnu: výsledky lidského jednání se nikdy nekryjí se záměry, které toto jednání sledovalo. Proto nelze podobu revolucí posuzovat podle jejich rétoriky. V ní totiž vždy najdeme poukaz na službu lidskému zájmu, obecným mravním hodnotám, jako byla svoboda, pravda, spravedlnost, mravnost, pořádek či náprava nepořádků, bezpečí, rovnoprávnost. V tomto ohledu se revoluce verbálně navzájem příliš nelišily, ale rozdíl spočíval v tom, že každé z těchto hesel dostávalo velmi rozdílný výklad podle toho, v duchu které ideologie a v jaké sociální či kulturní atmosféře bylo aplikováno.

Zřetelný je ovšem rozdíl v pohledu na vztah minulého a budoucího. Chtěli revolucionáři vytvořit cosi úplně nového nebo naopak obnovit něco, co považovali za spravedlivé, hodnotné, posvátné? Pod tímto zorným úhlem bychom vskutku mohli konstruovat rozdíl mezi ideálním typem revoluce „inovativní“ a revoluce „restitutivní“. Taková konstrukce revolučních cílů ovšem existovala jen v hlavách revolucionářů, poněvadž ve skutečnosti žádná revoluce nebyla ani absolutně inovativní ani absolutně restitutivní. I když se ve Velké francouzské a stejně tak i v ruské říjnové revoluci prosazovala představa o zcela novém začátku dějin („rok nula“), byly tyto tendence doprovázeny také myšlenkou obnovy oněch složek minulého, které byly sledávány pozitivními. I tam, kde se deklaroval inovativní program, se formulovaly také požadavky restitutivní: tak například v anglické revoluci to byl názor, že likvidace privilegií je vlastně odstraněním středověké „normanské poroby“, v české a maďarské revoluci 1848 se objevila myšlenka návratu do doby předbělohorské či do doby před nástupem

Habsburků, sociální revolucionáři v ruské revoluci vyhlášovali návrat k předfeudální demokracii ruské obcí. Naopak žádná z revolucí, které se hlásí k „obnově“ dřívějších hodnot a vztahů, nedokázala obnovit starý režim, který byl smeten fašistickou či komunistickou revolucí.

Také na revoluce můžeme tedy aplikovat výše zmíněné obecné pravidlo, že výsledky lidského konání nikdy neuskutečnily v plném rozsahu cíle, které si kladli jejich protagonisté. Pokusy o totální inovaci se v zárodku zhroutily, politické systémy a vztahy mezi lidmi, které byly nastoleny po úspěšné revoluci, se nikdy nekryly s původním revolučním programem. V tomto smyslu platí, že každá revoluce se stala revolucí „odcizenou“ těm, kdo ji rozpoutali a zasloužili se o její vítězství. Ptáme-li se po tom, jakých systémových změn jednotlivé revoluce vlastně docílily, musíme přihlídnout k výše uvedené typologii podle společenských situací, v nichž revoluce probíhaly. Touto cestou dospějeme k další, poněkud odlišné typologii:

1. Výsledkem revoluce se stal zastupitelský systém odpovídající dobovému (předmodernímu) společenskému systému a mentalitě, podle níž byl podíl na politické moci vyhrazen majetným a privilegiovaným složkám společnosti. Ostatní vrstvy společnosti se nepřímou a občas mohly podílet na výhodách, které případně a v omezené míře poskytovala náboženská tolerance, uvolnění veřejného prostoru pro svobodu slova a shromažďování. Sem patří nizozemská revoluce 16. století a obě anglické revoluce 17. století.

2. Revoluce výústily v liberální ústavní systém, který se postupně zdokonaloval a demokratizoval, jak to známe z revolucí v Americe, Francii, Itálii, habsburské monarchii. Součástí politické změny tam byly i dlíčí proměny sociální, jako odstranění společenské nerovnosti, volnost podnikání, osvobození od feudálních privilegií apod. Obdobný výsledek měly ovšem také ony revoluce z konce 20. století, které označujeme jako restitutivní. Jak bylo výše uvedeno, projekt plné obnovy někdejšího demokratického systému měl spíše povahu hesla či touhy, ale nikdy nešlo o plnou obnovu systému, který byl kdysi odstraněn. Velmi často ostatně, jak bylo řečeno, nebylo ani co obnovovat, poněvadž v minulosti demokratický systém chyběl nebo trpěl značnými deficity.

3. Systém „diktatury proletariátu“ a vedoucí úlohy komunistické strany byl spolu se zestrátněním výrobních prostředků výsledkem socialistické varianty revolucí, které odmítaly občanskou společnost. Jejich předáci sice za svůj cíl nepovažovali trvalou likvidaci občanských práv a deklarovali jako svůj konečný záměr vytvořit novou formu demokracie, nicméně v praxi byla výsledkem trvalá „diktatura proletariátu“, kterou původně považovali za dočasný cíl revoluce.

4. Fašistická varianta protiběhanských revolucí naproti tomu nerozlišovala dočasné a pozdější cíle: nastolila korporativní systém založený na omezení občanských práv a na osobní diktatuře či diktatuře vojenských klik. Tyto revoluce zničily liberální demokracii, ale zachovávaly stávající kapitalistický majetkový a společenský řád.

Úspěšné a neúspěšné revoluce

Zatím jsme uvažovali o revoluci jako o příčině trvalé systémové změny. To je ovšem nepřesná představa: vychází z mylného předpokladu, že každá revoluce dosáhla úspěchu. Tak tomu však v dějinách nebýlo. Hovoříme o revolucích vítězných a poražených, resp. o revolucích úspěšných a neúspěšných. Byla každá vítězná revoluce také revolucí úspěšnou? Zajisté nikoliv. Kde však leží hranice rozlišující revoluci úspěšnou od neúspěšné? U politických revolucí by takovým snadno určitelným měřítkem byla jejich porážka, resp. vítězství. Ale je porážka revoluce beze zbytku totožná s neúspěchem cílů, které sledovali ti, kdo ji rozpoutali? Za jakých okolností jsou revoluční změny zvrátitelné a za jakých nezvratné? Již ve školních lavicích jsme se například učili, že navzdory porážce zaznamenala revoluce 1848 v českých zemích dlouhý úspěch v podobě zrušení poddanské závislosti a relikvií feudálních povinností, a také v prosazení školské a správní reformy. Budeme tedy rozlišovat hledisko úspěchu v mocenské rovině politické vítězství revolucionářů – a hledisko uskutečnění některých revolučních požadavků.

Dalším problémem při posuzování úspěšnosti je faktor času: na jak dlouho se musí revolucionáři udržet u moci, jak dlouho musí trvat změna systému, kterou nastolili, abychom mohli hovořit o úspěchu? Problém je tedy složitější, a proto opustíme ono schematické dělení na úspěšné a neúspěšné, resp. vítězné a poražené revoluce a zvolíme poněkud diferencovanější typologii, která bude brát v úvahu interakci mezi politickými vítězstvími (resp. porážkami) a dosaženými revolučními změnami.

1. Na nejnižším stupni úspěšnosti stojí „revoluce prvního kroku“, tedy revoluce, které stačily učinit právě jen několik prvních opatření, dosáhnout dlíčích vítězství, ale vzápětí byly poraženy, aniž dosáhly trvalejších změn. Do této kategorie patří mj. španělské povstání komunerů 1520, polská listopadová revoluce 1830–1831, vídeňská říjnová revoluce 1848, německá listopadová revoluce 1918, Pařížská Komuna 1871, maďarská revoluce roku 1956. Stranou ponecháváme revoluční pokusy, kterým se nepodařilo dosáhnout ani prvního úspěchu, kdy

nehovoříme o revoluci, ale spíše například o frankfurtském přepadu strážnic 1833, o blanquistických povstáních ve Francii, o Kappově puči atd.

2. Druhým typem jsou revoluce, které měly po svém prvním úspěchu dostatek síly k tomu, aby prosadily některé strukturální, systémové změny politické i hospodářské, změny, z nichž některé přezily i politickou porážku revolucionářů. Sem patří zmíněný již revoluční rok 1848, a to nejen v habsburských zemích, ale také v mnoha zemích německých a ve Francii, španělská revoluce 1873, ruská revoluce 1905 a další. Rozdíl od prvního typu nebyl dán tím, jak dlouho se revoluce udržela u moci, ale tím, že dosáhla navzdory politickému neúspěchu prosazení trvalých změn a odstranění některých podstatných složek předrevolučního systému.

3. Obecněmu uznání se těší revoluce, jímž se vskutku podařilo na řadu let ztvídnout a uskutečnit zásadní změny. Revolucionáři však byli po několika letech vlády poraženi, jak se to stalo v případě anglické revoluce let 1640–1660 a Velké francouzské revoluce, ale také v případě revolucí, které vyústily ve vytvoření jejich „sesterských republik“ v Itálii, Nizozemí či Švýcarsku. Zde všude ani po porážce revoluce nedošlo k plné restituci předrevolučních politických systémů. Navíc se revoluční změny, i když byly po porážce revoluce zrušeny, staly inspirací pro pozdější inovační snahy, byt měly povahu reformního hnutí. Bylo by zajisté možno spekulativně vysvětlovat tento úspěch poražené revoluce tím, že šlo o změny, které byly součástí obecného „zákonitého“ procesu vývoje od předmoderní k moderní kapitalistické společnosti. Navíc je třeba dodat, že anglický i francouzský proces revoluční změny politického systému byl navzdory porážce prvních revolučních pokusů dovršen dalšími revolucemi – v Anglii slavnou revolucí, ve Francii pak červencovou a únorovou revolucí. Do kategorie revolucí, které dosáhly úspěchu na delší období, patří také revoluce namířené proti občanské společnosti. Také v tomto případě rozlišujeme variantu revolucí fašistických, po jejichž porážce žádné trvalé výsledky v politické sféře nebyly připuštěny, od varianty dočasné úspěšných revolucí komunistických, které proběhly po druhé světové válce a systém, který na několik desetiletí prosadily, zanechal i po svém zhroucení zřetelně trvalé změny v uspořádání společnosti i mentalitě jejich příslušníků.

4. Nenajdeme v evropských dějinách mnoho revolucí, které byly vítězné a trvale úspěšné. Řadí se k nim revoluce nizozemská z druhé poloviny 16. století, anglická slavná revoluce 1688–1689, belgická revoluce 1830. Zapomíná se však na to, že i národní osvobozovací boje, jako byl řecký, srbský a bulharský, které zničily osmanský systém na

svém území a dříve či později vedly ke vzniku národních konstitučních států, měly povahu trvalé systémové změny a tedy patřily nesporně do kategorie trvale úspěšných revolucí. Do kategorie úspěšných národních revolucí náleží také výsledky boje za jednotu Itálie. V tomto kontextu by bylo třeba zamyslet se také nad Masarykovým pojetím vzniku Československa jako součásti „světové revoluce“, která dovršila přechod od dynasticko-autokratických systémů k systémům demokratickým.

Složitě je zařazení ruské revoluce říjnové. Na jedné straně se zdá, že 70 let je dostatečně dlouhou dobou k tomu, aby byla zařazena do kategorie revolucí trvale úspěšných, na druhé straně byla struktura sovětské ekonomiky i společnosti v devadesátých letech téměř zcela zlikvidována. Etablovaný sovětský systém byl svržen svéráznou revolucí občanskou na prahu devadesátých let, která neměla a ani nechtěla mít podobu restituce předrevolučních poměrů carského samoděržaví. Nešlo zde o revoluci typu restitutivního a říjnovou revoluci můžeme tedy zařadit spíše mezi revoluce úspěšné.

Podíl sociálních proměn v programu a výsledku revolucí

Studium revolucí zpravidla preferuje ty, které probíhaly ve sféře politických změn, ale mezi politickými a sociálními revolucemi nebyl žádný nepřekročitelný předěl, nýbrž naopak, obě tyto kategorie revolucí se mohly překrývat. Proto je vhodné ptát se po tom, zda a jak byly mezi záměry a výsledky revolucí zastoupeny systémové změny v sociální sféře. Podle toho rozlišujeme tři typy revolucí.

1. Čistě politické revoluce, které sledovaly především změnu politického systému a někdy té změny také dosáhly. Zajisté, změna v řízení státu nesla s sebou také dílčí přesuny majetkové, ať již v důsledku konfiskací prominentů starého režimu či obohacování nových držitelů moci. To však nelze označovat za systémovou sociální změnu. Proto můžeme například anglickou slavnou revoluci zařadit k revolucím čistě politickým, stejně tak jako belgickou revoluci 1830–1831 či únorovou revoluci ve Francii 1848. Ani revoluce fašistické nesledovaly zásadní systémovou proměnu hospodářského systému a vlastnických poměrů, na čemž nic nemění, že selektivně vyvlastnily jistou část obyvatelstva.

2. Politické revoluce, které díky svému, byť dočasnému, úspěchu a tedy díky změně politického systému významně přispěly také ke změně systému sociálního: připomeňme zrušení feudálních povinností rolníků ve Francii 1789, zrušení poddanství v rakouské (i české)

revoluci 1848, budování národních ekonomik nové vznikajících balkánských států.

3. Revoluce, které otevřely cestu k zásadním změnám v majetkových vztazích a v sociálním systému. Sem patří zejména revoluce socialistické, které považovaly zásadní společenskou změnu – likvidaci kapitalistických poměrů – za svůj ústřední cíl, pro jehož dosažení byl úspěch politické revoluce jen nezbytným prostředkem. Politická diktatura, která byla nastolena těmito revolucemi, byla považována za předpoklad k prosazení a fungování nových vlastnických vztahů. V tom se podstatně lišila od diktatury, kterou nastolila revoluce fašistická. Jakými „zrcadlovým obrazem“ socialistických revolucí byly pak sociální programy „restauračních“ či restitucních revolucí namířených proti komunistickému režimu. Naproti tomu na revolucích sledujících svržení fašistických diktatur se nejednou podílely politické síly, které vedle demokratizace sledovaly neúspěšně také program proměny společenských poměrů, jako tomu bylo například v Portugalsku po pádu Salazarova režimu či v Itálii na konci druhé světové války.

V této souvislosti bude poučné zmínit typologii revolucí z hlediska vztahu mezi jejich hnacími silami a výsledky, kterou navrhl Barrington Moore ve své komparaci evropských a asijských revolucí. Podle jeho názoru revoluce, jejichž nositelem či hnací silou byla buržoazie a městské lidové vrstvy, jako revoluce ve Francii či střední Evropě, vyústily po svém vítězství do liberálních a demokratických režimů. Naproti tomu revoluce „rolnické“, jako byla revoluce čínská a ruská, směřovaly k diktatuře. Na jedné straně je rozdíl mezi výsledky těchto revolucí zřetelný, na druhé straně však je třeba připomenout skeptickou námitku recenzentů: ti se domnívali, že by bylo přehrávané vysvětlit rozdílné výsledky těchto dvou typů revolucí tím, z jakých tradic vyrůstaly, v jakém historickém prostředí se rodily a probíhaly. Nešlo spíše o rozdíl mezi (západ)evropskou tradicí se všemi výše zmíněnými modifikacemi na jedné a asijskou, resp. evrajskou tradicí na straně druhé? Jinými slovy, rozdíl není primárně dán sociální základnou, ale stupněm sociálního a civilizačního vývoje. Je třeba brát v úvahu také časový posun, jenž umožnil „vývoz“ termínů (i programových prvků) revoluce z evropských poměrů do zemí, jejichž elity se snažily vyrovnat opoždění za evropským „Západem“.

Úloha a formy násilí v revoluci

Klíčem k pochopení role násilí v revolucích je okolnost, která dosud nebyla zmíněna: revoluce byly dílem uvědomělé, o změnu usilující

menšiny obyvatel dané země. Tato menšinovost nemusila mít povahu plošné statistickou: bylo naopak obvyklé, že revoluce vyrostly z jistého ohniska, kde získali jejich protagonisté většinu, a udeřily v tomto klíčovém místě, jímž obvykle bylo hlavní město, zatímco venkov se teprve postupně (nebo vůbec ne) mobilizoval. Nizozemská revoluce byla odbojem měst, Velká francouzská revoluce byla především revolucí pařížskou, stejně jako anglické revoluce byly revolucemi londýnskými. Belgická revoluce byla revolucí bruselskou, v revolučním roce 1848 se osud revoluce rozhodoval v hlavních městech – vedle Paříže to byla i Vídeň, Berlín, Mnichov, Praha, Budapešť, Benátky, Řím.

Zajisté, tam, kde revoluce nastupovala v zemi, resp. v etnickém prostředí, které nemělo svoji metropoli, formovala se v provinciích (většina Balkánu). Rozlišení revolucí na městské a vesnické je sice poněkud schematické, ale nesporné je, že pro evropské revoluce, přesněji řečeno pro jejich počátek, byla obecně příznačná rozhodující účast měst, i když jejich obyvatelstvo tvořilo ve většině evropských zemí statisticky jen malou menšinu obyvatelstva. Z této skutečnosti lze do jisté míry objasnit rozdíly v úloze násilí v městském a vesnickém prostředí.

Revoluční úder v centru politické moci má mnohem větší naději na úspěch než rozptýlená mobilizace revolučních sil na venkově. Nejednou právě díky možnosti rychlého převzetí kontroly klíčových pozic v centru či účinného zastrášení dosavadních držitelů moci proběhla revoluce bez výraznějšího užití násilí či dokonce „sametové“. Připomeňme, že se to stalo v Praze nejen roku 1989, ale také již mnohem dříve: na jaře roku 1848 i v únoru roku 1948. Obdobně tomu bylo v Berlíně 1933 či v Římě 1922.

Pohlédneme-li do staršího období: slavná revoluce v Anglii si vysloužila své jméno právě díky nekrvavému průběhu v Londýně, i když následná válka proti svrženému exkráli Jakubovi II. byla velmi krvavá. Ostatně i revoluce, které prošly svou brutalitou a velkým počtem obětí, jako byly revoluce 1789 a 1917, začaly jako úspěšné převzetí kontroly státní moci v hlavním městě, které stálo jen poměrně málo lidských životů. V krvavé revoluce se proměnily teprve poté, co se do revolučního dění – ať již na jejich straně či proti nim – zapojil venkov, provincie, a především masivní zahraniční intervence. Je totiž základním omylem označovat každé užití násilí v revoluci výlučně za dlo revolucionářů. Obě další francouzské revoluce – 1830 a 1848 – zvítězily díky úderu v centru s minimem prolité krve. Důležité bylo též, jak odhadli situaci držitelé moci: někdy realisticky uznali svoji slabost a ustoupili (jaro 1848 ve Vídni, většina komunistických vlád koncem osmdesátých let), jindy se pokusili revoluci násilně potlačit

a vyvolali tím krveprolití (Berlín 1848) či vyprovokovali vleklý násilný konflikt a občanskou válku. Takový důsledek měl králův pokus o rozeznání parlamentu v Londýně 1641, zahraniční intervence proti revoluční Francii a proti revolučnímu Rusku.

Souhrnně můžeme tedy rozlišit:

- revoluce, které proběhly téměř zcela „legálně“, bez krveprolití a větších ozbrojených střetů: vedle již zmíněné Prahy roku 1948 a 1989 sem patří například Vídeň a Praha na jaře 1848, Berlín roku 1933, Petrohrad v únoru 1917,
- revoluce, které zvítězily po poměrně krátkému vítěznému boji s obhájci starého systému, jak se stalo ve francouzských revolucích červencové 1830 a únorové 1848, v belgické revoluci 1830–1831, ve slavné revoluci anglické,
- revoluce, které přerostly ve vleklé ozbrojené konflikty s mnoha oběťmi, ať již v samotném centru moci či v podobě občanské války na venkově, přičemž některé zvítězily, jiné byly poraženy: nizozemská revoluce, anglická revoluce 1640–1648, Velká francouzská revoluce, maďarská revoluce 1848, říjnová revoluce v Rusku.

Vztah mezi revolucí a násilím má ovšem také svoji opačnou stránku: revoluce nikdy neodezněly „do ztracena“, a pokud byly poraženy, vždy se tak stalo násilně. Obecně tedy platí, že podíl násilí a krveprolití v revolucích byl zanedbatelný tam, kde vládnoucí moc ustoupila, ať již proto, že zcela ztratila oporu, nebo proto, že si nebyla jista úspěchem. Naopak podíl násilí – a s tím spojené programové radikalizace – byl vyšší tam, kde revoluce narazila na ozbrojený odpor představitelů starého systému, resp. na zahraniční intervenci. Pro většinu případů možná platí dokonce úměra: čím byly síly vyrovnanější a čím silnější odpor představitelů starého systému kladli, a tedy čím větší bylo riziko, že revoluce bude poražena, tím krvavější povahu dostal zápas o politickou moc a následné represe vůči poraženým, ať již jimi byli představitelé starého režimu či revolucionáři.

Místo revoluce v procesu formování moderního národa

Prosazení ústavního režimu a občanských práv nebylo jedinou složkou revoluční likvidace systému předmoderní feudální společnosti. Politické revoluce probíhaly v konkrétním státním a národním prostoru a je tedy třeba se ptát, zda se utvářel organický vztah mezi občanskou revolucí a úsilím o formování moderního národa jako pospolitosti rovnoprávných občanů. V tomto kontextu nás tedy zajímá, zda ná-

rodnostní rozpor patřily mezi faktory, které se podílely na revoluční situaci, a jakou roli hrály národní cíle v programu revoluce, a naopak jaké bylo místo občanských požadavků v národním programu. Mohlo přitom jít o rozpor, které se explicitně v revoluční retorice ani neobjevily, ale mohlo také jít o nárůst rozporu či zájmu, které revolucionáři zařadili mezi své cíle. Zmínili jsme již případ revolucí, jejichž výsledkem byl vznik národního státu – až již k tomu došlo v národně osvobodzovacích revolucích (a válkách) na Balkáně nebo při vzniku národních států ve střední a východní Evropě na konci první světové války.

Známe revoluce, které proběhly na půdě státních národů a nesledovaly žádné národní cíle, poněvadž v nich chyběla potřeba národní emancipace, jako byly revoluce anglická, španělská či ruská. Národní cíle neformulovala na konci 20. století ani revoluce česká či polská. Přesto však mezi výsledky a v jakémsi podtextu většiny těchto revolucí často jistý nacionální prvek najdeme: v anglických revolucích 17. století to bylo napětí ve vztahu vůči proti Irům a Skotům, ve španělsku bylo katalánské a baskické hnutí nepřímým produktem revoluce 1873, výsledkem vzniku Československa byla konečná emancipace slovenského národa. Slovy se hlásily k internacionalismu komunistické revoluce, ale výrazně anacionální byla snad jen revoluce říjnová, i když právě ta deklarovala princip národního sebeurčení. Mnohé z revolucí, které proběhly v sovětské režii po roce 1945, těžily z antiněmeckých resentimentů, do nichž bylo možno organicky integrovat postoje antifašistické (zejména Československo, Polsko, Jugoslávie).

Druhým typem byly revoluce, v jejichž programu byly národní cíle obsaženy jako organická část požadavků občanských práv a občanské rovnoprávnosti. Tak tomu bylo v revoluci 1848 v národních hnutích uvnitř habsburské monarchie, stejně jako v boji za sjednocení Německa a Itálie. O národní integraci programově usilovala ostatně již Velká revoluce francouzská.

Ke třetímu typu revolucí pak lze zařadit případy, kdy národní požadavky – ať již ve smyslu národního osvobození či ve smyslu posílení národní prestiže – tvořily základ či východisko revolučního programu, s nímž byly spojeny systémové politické změny. Tak tomu bylo v již zmíněných revolučních válkách, jimiž se osvobozovaly a utvářely balkánské národy, dále pak z obdobných důvodů v případě irském, norském a polském. Centrální místo hrál pak národní argument pochopitelně v případě fašistických revolucí, a to nejen v Německu, Itálii a Španělsku, ale také za druhé světové války na Slovensku a v Chorvatsku. Spojení národních požadavků s občanskými najdeme pak ve zcela

odlišných podmínkách revolucí při rozbití Sovětského svazu v případě ukrajinském, běloruském, estonském, lotyšském a litevském.

Teprve na základě těchto typologií můžeme hledat odpověď na další dvě závažné otázky:

1. **Určení jedinečnosti každé z revolucí** postačí jen naznačit v hrubých rysech. Osobitost každé z revolucí je dána propojením, kombinací jejich výše uvedených typologických charakteristik. U každé z nich tedy je třeba zvážit, jaký systém nahradila, jaké trvalé důsledky zanechala, jaký podíl mezi jejími cíli a výsledky měly změny sociální, jaký podíl měly cíle národní, v jaké míře užily násilí, do jaké míry prosadily své cíle. Zajisté sem patří ještě řada dalších možných charakteristik: podle sociální skladby hnacích sil revoluce, podle podílu náboženské motivace, podle míry zahraničních vlivů atd.

Uvedme příklad. Česká revoluce 1848 byla namířena proti starému režimu feudálních privilegií a pozdně feudálního útisku, měla ráz politické revoluce, ale sledovala také cíle sociální – především emancipaci poddaných, v jejím programu byly obsaženy rovněž požadavky národní. I když byla po prvních úspěších poražena, zanechala řadu trvalých změn, z nichž nejdůležitější bylo zrušení poddanství, ale také položení základů českého politického programu. Patří k revolucím převážně nenásilným: červnové povstání bylo především dílem vládní provokace. Její sociální základnou byly nižší střední vrstvy městské a náboženství v ní nehrálo roli.

2. **Role, kterou hrála revoluce v modernizačním procesu** jednotlivých národů, či jinak řečeno, na cestě jednotlivých národů k moderní společnosti a kapitalismu. Tato cesta se totiž neuskutečňovala jen revolucemi, ale také, ba ve většině případů především reformami, někdy dokonce i bez revolucí. Reformami rozumím změny, které se prováděly z rozhodnutí a vůle vládnoucích, přičemž nejednou mohlo jít o změny již změny systémové a také o „revoluci shora“. V tomto kontextu bychom tedy měli vzít v úvahu, že vztah mezi revolucí a reformou není žádným „antagonismem“. Jde o dvě komplementární, doplňující se stránky změn, kterými se uskutečňoval historický vývoj směrem k moderní kapitalistické společnosti. Sérií reforem bylo v řadě zemí dosaženo obdobné systémové změny, jaké v jiných zemích jednorázově provedla nebo podnítila revoluce. A pokud se naopak revolucionáři dostali k moci, stali se novou vládnoucí elitou, která zaváděla další změny v duchu svého revolučního programu, již jako rozhodnutí shora – tedy

jako reformy. Tuto interakci revoluce a reform označovali někteří autoři jako „revoluční cyklus“. Podle toho, jak se podílely revoluce a reformy v procesu transformace k moderní kapitalistické společnosti, můžeme v Evropě rozlišit několik typů takového revolučního cyklu:

a) Dominujícím faktorem v procesu transformace k moderní společnosti byly revoluce: změny se prosazovaly v celé sérii revolucí, které byly často neúspěšné nebo dosahovaly jen dílčích úspěchů a byly pochopitelně doplňovány reformami. Takovým vývojem prošla Francie, jako „klasická“ země revoluční cesty (1789, 1830, 1834, 1848, 1871), ale také Španělsko a Itálie, kde ovšem revoluční proces byl zároveň procesem národně sjednocovacím.

b) Na počátku obratu směrem k moderní společnosti stály politické revoluce, ale v dalším vývoji hrály rozhodující roli reformy, i když nejdnou vynucené obavami z nepokojů. To byl případ Anglie i Spojených států.

c) Na počátku proměn stály národní revoluce, které někdy zároveň provedly systémové změny, ale vždy byly následovány reformami a nejdnou také revolučními výbuchy. Tak tomu bylo v Nizozemí, kde po osvobozovací revoluci následovalo dlouhé období reform, vyřizované revolucí devadesátých let 18. století, dále pak v Řecku, Srsku, Uhrách, Norsku a Irsku.

d) Na počátku cesty stály více méně úspěšné reformy a teprve s jistým časovým odstupem následovala revoluce: nepříliš úspěšná v habsburské monarchii a Německu, určující v Rusku.

e) Proces proměny tradiční společnosti ve společnost kapitalistickou proběhl bez násilných revolucí, což však neznamená, že v jejích dějinách neznáme náhlé obraty, které přinesly systémové změny. Tyto obraty však prováděli příslušníci vládnoucích tříd a měly tedy povahu „revolucí shora“: taková varianta se považuje za charakteristickou pro severní Evropu – především Dánsko a Švédsko.

Typologické úvahy o revolucích by neměly zůstat samoučelhou intelektuální hrou. Měly by přispět k hlubšímu pochopení revolucí a jejich ohlasů a výsledků, s nimiž se setkáváme i v dnešní společnosti. Stačí připomenout některé dodnes aktuální stereotypy, které mají hluboké historické kořeny.

Dodnes se setkáváme s rozdílným názorem na odpor proti autoritám a případné otevřené střety s etablovaným systémem ve státech, jako jsou Francie či Itálie na jedné a skandinávské země či Německo na druhé straně. Stačí blíže se seznámit s cestami, jimiž probíhala v těch a oněch zemích politická modernizace, abychom tento rozdílný pochopili jako rozdílný v historicky podmíněné mentalitě obyvatelstva. Ta byla odlišná v zemích, kde modernizace proběhla převážně cestou reform, tj. bez politických revolucí,

a v zemích, kde si občanskou společnost vybojovali v opakovaných revolučních konfliktech. Tento rozdílný se odrázel také v rozdílné politické kultuře, ať již v rovině každodenního života či v rovině „vysoké“ politiky. Na to je třeba myslet, sledujeme-li i dnes rozdíly v metodách politického zápasu nebo v podobě pouličních demonstrací a stávkového hnutí například ve Francii a ve Švédsku.

Zde narážíme na pozoruhodný jev, pro jehož výklad bude třeba přihlídnout k dobám, jež předcházel klasickým revolucím. Upozornil jsem již výše na skutečnost, že politické revoluce byly mnohem častější v katolických zemích než v zemích, kde zvládla reformace, a na Masarykovu hypotézu, že v protestantských zemích byla potřeba revoluční likvidace feudálních poměrů již realizována vítězstvím reformace, kterou označuje za revoluci. Vítězná reformace proměnila způsob myšlení a systém hodnot obyvatelstva, takže dále pak již mohly následovat jen reformy.⁷⁰ Nevadí, že je to konstrukce založená na představě priority ducha nad materiálními potřebami, ale vadí, že její platnost lze celkem snadno zpochybnit elementární faktografií. V protestantské Anglii stála na počátku cesty k modernizaci tzv. puritánská revoluce 1640–1660 a obdobně je tomu v severním Nizozemí. Na druhé straně vykazuje jihoněmecký katolický prostor podstatně nižší revolučnost než románské katolické státy. Rozhodně si však zaslouží pozornost ona zdánlivě samozřejmá skutečnost, že modernizace společenských i politických poměrů, revoluční změna systému, dosáhla úspěchu téměř bez násilí pouze v zemích, kde předtím zvládla reformace.

Aplikace komparativní metody při typologickém rozlišení revolucí může pomoci při určování místa, které měly jednotlivé národní revoluce v evropském, resp. i světovém kontextu. Mnohé z toho, co se označuje za národní osobitost a jedinečnost, se v této perspektivě jeví být spíše typologickou charakteristikou. A naopak mnohá zobecnění mohou být touto cestou korigována. Největší problém bude čtenář této kapitoly pravděpodobně mít s neutralizační pojmu revoluce a s jistým relativismem, který rezignuje na jeho hodnotící konotaci.

I když revoluce byly v historii velmi důležitými mezníky a faktory změn, jejich typologie, o kterou jsem se zde pokoušel, je především pomůckou pro lepší orientaci a diferenciaci procesů, s jejichž prostou faktografií bychom se neměli smířovat. Závažnějším problémem je kauzalita. Proč vlastně se v jistých zemích a v jistých dobách společnost pozměňovala a přetvářela nikoli cestou reform, ale cestou revolucí? Nebo naopak: Proč v některých zemích revoluce zcela chyběla nebo měla jen okrajový význam? Odkaz na reformaci je v této souvislosti zajímavý, ale rozhodně není postačující.

⁴⁰ T. G. Masaryk, Otázka sociální, Základy marxismu sociologické a filosofické, Praha 1898, s. 532n.

7.2. Komparaci k vysvětlení revolucí, jejich příčin a předpokladů

Rozhodní jedinci a jednající skupiny jsou v revolucích zajiště přítomny, ale žádná jednotlivá skupina, ani organizace, ani jedinec nevytvoří nějakým cilevým činem revoluci.
krizi ani neurčí výsledky revoluce.

— THEODA SKOCPOLO

200 |

Pokud revoluce nebyly zákonitou součástí historických procesů, proč vůbec propukaly? Pokusy o vysvětlení revolucí jsou pochopitelně stejně staré jako revoluce samy. Jejich současníci hledali příčiny podle toho, jak se na revoluce sami dívali: přívrženci viděli příčiny v tytořivě-č-alespoň nadšené síle mas, v obětivosti organizátorů, odpůrci pak sílu mas viděli spíše jako odporné a iracionální vášně lůzy a organizátory považovali v horších případech za zločinecká mocichtivá individua, v lepším případě za nativní snílky, jímž se věci vymkly z rukou. Jen ojedíněle se již současníci domnívali, že jde o výbuch společenských sil skrytých pod povrchem každodenního dění. Tak například citovaný již německý přírodovědec Georg Foerster na konci 18. století revoluci přirovnával k valící se lavině, označil ji za prашtu, které se osvěcení lidé teprve musí pokusit dát smysl.

Vzhledem k tomu, že během posledních let ožil zájem o revoluce, tentokrát již dokonce jako o fenomén světového dosahu, považují za užitečné připomenout na počátku této kapitoly aspoň některé z významných teorií revolucí, které byly u nás neznámé již v době svého vzniku před mnoha desetiletími. I dnes nás totiž mohou inspirovat, když se snažíme vysvětlit a pochopit jeden z klíčových faktorů historického vývoje.

Počátky vědeckého výzkumu revolucí byly zprvu ovlivněny stereotypem revoluce jako díla zločinců. Snad proto se koncem 19. století staly předmětem zájmu spíše z hlediska sociálně psychologického. Nejvlivnějším autorem byl na jistou dobu francouzský sociolog Gustav Le Bon, jenž roku 1895 vydal knihu *Psychologie davu*, v níž revoluci označil za typickou davovou psychózu, kdy se člověk zbavuje osobní zodpovědnosti a sleduje jen primitivní instinkty. Revoluce je v této perspektivě projevem jakési společenské patologie. Z kritiky Le Bonovy koncepce vyšel americký sociolog Charles A. Ellwood, který spatřoval příčinu revoluce v tom, že proti neměnným sociálním zvyk-

lostem a institucím rostl odpor především ve vrstvách, jež byly těmito starými zvyklostmi poškozovány. Jestliže vládnoucí třída není schopna přizpůsobit, resp. změnit sociální zvyklosti, dojde k revolučnímu výbuchu. Jako příklad takové neochoty, která vyvolává revoluci, uváděl již roku 1898 s pozoruhodnou předvídavostí Rusko.⁴¹ Také počátkem století někteří autoři, jako americký sociolog Brooks Adams a švýcarský sociolog Vilfred Pareto, charakterizovali revoluci jako střet mezi nastupujícími třídami nebo nově se formujícími společenskými skupinami a neměnnými strukturami. Historikové, věrní principu, že historie je vědou o jedinečných jevech, považovali zobecňující hledání společných příčin za cosi spekulativního, a proto metodicky nepřipustného. Historickou analýzu příčinných souvislostí zastoupili tedy historizující politologové a sociologové.

Naprostá většina studií, které hledaly obecné příčiny revoluce, pocházela v meziválečném období z dílny sociálních vědců. Intenzivně diskutovali ve dvacátých letech o revolucích němečtí sociologové, mezi nimiž měli někteří blízko k sociální demokracii a marxismu (Ludo Moritz Hartmann, Max Adler). Ti kladli zejména důraz na to, že revoluce měla nejen politické, ale také sociální kořeny. V tom se lišili od většiny německých kolegů, mezi nimiž asi nejvýznamnější byl Leopold von Wiese, jenž vykládal revoluci jako výsledek situace, kdy ve společnosti převaží rozkladné a desintegroující procesy nad těmi, které lidi sblíží.⁴²

V anglosaském světě se stala klasickou studie Crana Brintona z roku 1938.⁴³ Na základě srovnání (bohužel jen omezeného počtu) revolucí konstatoval, že při jejich výbuchu lze všude nalézt pět faktorů: 1. společnost se nacházela v podmínkách celkového vzestupu, rozvoje, 2. projevoval se silný třídní antagonismus mezi těmi, kdo měli moc, a těmi, kdo od ní byli odříznuti, 3. intelektuálové se stali rozhodnými kritiky stávajícího systému, 4. státní aparát nepracoval efektivně, 5. stará vládnoucí třída ztrácela své sebevědomí i vztah k tradicím. Odlišné koncipovanou analýzu revolucí publikoval ve stejném roce George S. Pettee, jenž viděl v revoluci velkou sociální přeměnu a doporučoval multikauzální výklad, který by bral v úvahu sociální přeměny stejně jako mýty, které si revoluce sama o sobě utváří.⁴⁴ Naproti tomu

⁴¹ Ch. A. Ellwood, A psychological theory of revolutions. *The American Journal of Sociology* XI, 1905, s. 49nn.

⁴² Třetí sjezd německých sociologů byl roku 1923 věnován problematice revolucí. *Verhandlungen des 3. Deutschen Soziologentages: Über das Wesen der Revolution*. Tübingen 1923.

⁴³ C. Brinton, *The Anatomy of Revolution*. New York 1938.

⁴⁴ G. S. Pettee, *The Process of Revolution*. New York 1938, 2. vyd. 1971.

na okrají zájmu zůstala a teprve mnohem později byla „objevena“, tj. doceněna militantně kontrarevoluční koncepcí, s níž vystoupil ruský emigrant Pitirim Sorokin již roku 1925, když označil revoluce za zhoubné skvrny a deviace společenského vývoje.⁴⁵

V poválečném období se revoluce staly konjunkturnálním tématem a její výklady se značně lišily nejen podle politického postoje, ale i podle metodologického zakotvení jednotlivých autorů. Na jedné straně znovu ožila – zřejmě na základě zkušenosti s fašistickými revolucemi – Le Bonova koncepce psychologie davu, který je manipulován vůdcem, objevily se názory na revoluci jako projev masové psychózy. Na druhé straně vystupovali autoři, kteří odmítali interpretovat revoluci jako skupinovou akci a zdůrazňovali, že byla výsledkem osobního rozhodnutí a hledání nových hodnotových orientací.⁴⁶ I nadále chápali jedni badatelé revoluce jako fenomén spojený s bojem o politickou moc, s transferem moci, zatímco jiní v ní viděli zdroj společenské změny a spojovali ji s procesem modernizace.

Pro nás jsou metodicky zajímavé ony studie, které jsou založeny na komparativním přístupu. Z prací sociálních vědců za nejzajímavější považují teorii společenské disfunkce Chalmerse Johnsona, ekonomickou J-krivku J. C. Daviese a multikauzální model V. Rittbergera, jakož i kritiku těchto teoretických koncepcí z pozice historické vědy, jak ji formulovali L. Stone a E. J. Hobsbawm.

Řada politologů a sociologů vycházela z představy, že revoluční situace byla projevem agrese, která se rodila (a rodí) z frustrace mas. Pokud lidé žijí ve stabilizované společnosti postupného růstu, kdy jejich potřeby jsou ve stále větší míře uspokojovány, rodí se v jejich mysli očekávání, že tento růst bude stále pokračovat. Jakmile se však růst zpomalí či dokonce se začne měnit v pokles, narůstá napětí mezi očekáváním dalšího zlepšení a realitou poklesu. Společnost je frustrována a z této frustrace se rodí agresivita, kterou lze transformovat v revoluci. Tento vývoj Davies schematicky promítl v proměnu růstové přímky v křivku obracíjící se směrem dolů. Tato křivka v podobě obráceného písmene J dala pak název celé teorii.⁴⁷

Širší spektrum příčin bere v úvahu teorie Chalmerse Johnsona, pro nějž byla východiskem představa „normality“ v podobě vyvážené-

ho, integrovaného společenského systému. V tomto systému se stále znovu objevují dílčí nerovnováhy, „disfunkce“, které státní elity obvykle překonaly dílčími reformami. Mezi vládnoucími a ovládanými panoval konsenzus o systému hodnot. Jestliže se však tyto disfunkce nahromadily a elity nechtěly či nedovedly tuto kumulaci překonat, byl konsenzus hodnot otřesen a otevřela se možnost sociálního konfliktu.

Zdrojla se revoluční situace, na níž se podílely nejen masy, ale i část elit. K proměně této situace v revoluci byl podle Johnsona nutný jakýsi „akcelerator disfunkcí“, čili „faktor X“. Ten mohl být reprezentován charismatickou revoluční osobností, institucí (např. armádní důstojníci) usilující o radikální zvrat, resp. i vážnou vnější (např. válečnou) katastrofou. Pokud se nezformoval „faktor X“, mohla se společnost dlouho zmrtnat v disfunkcích. Revoluce nebyla v tomto pojetí pouze agresivním výbuchem frustrovaných jedinců, ale více méně racionálně zdůvodněným rozhodnutím o zásadní změně hodnot, jež měla otevřít cestu k překonání disfunkcí.⁴⁸

Proti tomuto typu výkladů revoluce, jakkoli působí přesvědčivě, vznesli řadu závažných námitek někteří autoři, mezi nimi ojedíněle i historici (většinou ovšem historici nečetli práce sociologů a politologů). Lawrence Stone považoval za zásadní nedostatek, že tyto teorie se příliš soustředí na objektivní podmínky, na „realitu“, aniž berou v úvahu, že mezi realitou a revoluční akcí stáli konkrétní lidé. Johnsonův „akcelerator disfunkcí“ přirovnal k automatu, který vylučuje možnost osobního rozhodování, resp. nepočítá s ním. Možnost osobní volby však existovala v každé situaci „disfunkce“ a navíc lidé vždy svými činy dosahovali jiných výsledků, než jaké zamýšleli. Přijatelnějším se Stoneovi jeví Daviesova J-krivka, kterou považuje za výstižnou zejména pro západoevropské revoluce. Upozorňuje však, že pro starší historická období lze jen obtížně určit onen zlom křivky růstu, který je pro frustraci mas rozhodující. Za hlavní nedostatek Johnsonova modelu považuje pak představu, že východoí situace – předrevoluční společnost – je jakýmsi bezkonfliktním mechanismem, který je občas narušen. Jestliže společnost považujeme za systém, v němž panuje neustálé vnitřní napětí, sotva bychom mohli zřetelně vymezit její disfunkce.⁴⁹

V mnohém sdílel Stoneovu kritiku německý politolog V. Rittberger. Také on kritizuje Johnsonovu představu, že východoí situací byla harmonická bezkonfliktní společnost, a dodává, že společnost, která

⁴⁵ *The Sociology of Revolution*, Philadelphia 1925.

⁴⁶ Nejvýznamnější pravděpodobně H. Arendt, *On Revolution*. New York 1963. N. J. Smelser, *Theory of Collective Behaviour*. London 1962.

⁴⁷ J. C. Davies, *Toward a Theory of Revolution*. *American Sociological Review* 27, 1962, s. 5nn. Tyž, *The J-curve of raising and declining satisfactions as a cause of some great revolutions and a contained rebellion*, in: H. D. Graham, T. R. Gurr (ed.), *Violence in America*. New York 1969, s. 671–709.

⁴⁸ Ch. Johnson, *Revolution and the Social System*. Stanford 1964, s. 12 nn. Tyž, *Revolutionary Change*. Boston 1966.

⁴⁹ L. Stone, *Theories of Revolution*. *World Politics* XVIII, 1966, s. 154nn.

je organizována jako stát, v sobě vždy nese rozpory, protože je výsledkem společenského přinucení, které jen navenek funguje jako obecná realizace hodnotových norem. Jestliže již nemohou nahrazovat přinucení a účinnou společenskou kontrolu tím, že manipulují s hodnotovými symboly, musí se vládnoucí síly spoléhat stále více na násilná opatření. Zároveň roste počet obyvatel, kteří nejsou ochotni považovat stávající systém vlády a rozdělování za spravedlivý a zpochybňují tím kanonizovaný hodnotový systém. Rittberger se do jisté míry shoduje s Johnsonem v názoru, že k revoluci dospívá společnost poté, co se nahromadily neřešené rozpory, ale upozorňuje, že cesta k revolučnímu konfliktu má několik stadií. Jestliže po prvním nahromadění konfliktů vládnoucí elity provedou dílčí změny politické struktury a případně i systému rozdělování, je nebezpečí konfliktu sníženo. Jestliže tak učiní, konflikty narůstají a opozice proti vládnoucím se organizuje, vytváří si komunikační struktury a vlastní ideologii. Z jejich úsilí o podíl na politické moci se rodí další konflikt, který stará vládnoucí elita může ustát jen tehdy, přijme-li odbojné skupiny do svých řad. Pokud je nebude ochotna přijmout, konflikt vyvrcholí v revoluční situaci a tedy v požadavku svrhnout vládnoucí elity a nahradit je novými. Výbuch revoluce neznamená ovšem automaticky její vítězství: může také být porážena a situace se vrátí zčásti, i když obvykle nikoli zcela, do starých kolejí.⁵⁰

Eric Hobsbawm se deset let po vydání svého klasického díla o „věku revoluce“⁵¹ přihlásil s kritickým pohledem na teoretické práce společenských vědců a s vlastním pokusem o revoluční teorii. Obecně metodicky nedostatek dosavadních studií spatřoval v tom, že jejich autoři zakládali svá zobrazení, své „analytické modely“ na studiu několika „velkých“ revolucí a aplikovali je jako obecně platné bez ohledu na to, zda je lze aplikovat na velký počet revolucí méně proslulých. Druhou obecnou výtoku bylo, že se teorie revolucí omezují na výklad jejich zrodu, aniž by přihlížely k jejich výsledkům. Podobně jako L. Stone vytýkal sociologickým a politologickým modelům, že pracují s kategorií „společnosti“, aniž berou v úvahu, že tato společnost je vnitřně stratifikovaná a rozporná, takže například frustrace „mas“ v případě Daviesovy J krivky se neptá, které třídy, resp. sociální skupiny počítaly zhoršení své situace. Nedostatkem Hobsbawmovy koncepce bylo, že ji v duchu Marxova odkazu považoval za historicky nutnou formu společenské změny (tento názor později revidoval) na cestě pokroku,

a dále pak to, že zužoval chápání revoluce a revolučních změn na sféru sociální a nevěnoval dostatečnou pozornost revolučním politickým.⁵² Naproti tomu jeho nejzávažnějším přínosem bylo, že doporučil rozšířit historický pohled na kauzální výklad ve dvojí rovině. Především měl rozbor příčin vycházet ze studia rozporů v podmínkách krize staré společnosti. Bez analýzy krizových situací nelze podle jeho soudu cestu k revoluci (ale ani absenci revoluce) vysvětlit. Dále pak upozornil, že historické studium subjektivního faktoru revolučních událostí by se nemělo omezovat jen na cílevědomou činnost revolucionářů, ale také na živelné jednání mas, které nebylo možné předvídat.

V další generaci badatelů, kteří se zabývali komparativním studiem revolucí, k nejvýznamnějším patří socioložka Theda Skocpol, která svoji komparaci francouzské, ruské a čínské revoluce založila na principu zobecnování induktivně získaných poznatků bez nároku na formulaci obecných teorií. Ukázala na neudržitelnost Marxova názoru, který platil možná pro 19. století, že totiž sociální revoluce vždy nastoupily v nejvyspělejších industriálních společnostech. Realita revolucí 20. století ukázala, že naopak propukaly ve společnostech agrárních.⁵³ Komparativní studium revolucí má ovšem také své kritiky, a to nejen z řad ortodoxních (zejména trockistických) marxistů, ale zejména z řad přívrženců teorie „racionální volby“ (rational choice), podle nichž je tato teorie schopna vysvětlit povahu revoluce a revolučního jednání lépe než komparativní výzkum, který považují za nedostižitelný.⁵⁴

Závěrem je třeba připomenout, že diskuse o příčinách a důsledcích revolucí potvrzuje problém, na nějž upozornila předchozí kapitola: tato diskuse byla (a mnohdy je dodnes) chaotická, protože její předmet není konsenzuálně definován. Kromě toho se nebere v úvahu, že rozdíly mezi fenomény označovanými jako revoluce jsou dány tím, že patří k rozdílným typům. Rozdíly mezi nimi tedy je možno vyjádřit jen typologickým přiřazením.

Nejasnost definice objektu komparace vede k nedorozumění. Prvé nedorozumění vyristá z toho, že autoři srovnávali revoluce, které vykazovaly odlišné typologické znaky podle toho, proti čemu se obracely: k nejstarším omylům již od dob Brintonových patří pře-

⁵² Týž, *Revolution*, materiály kongresu historiků in: XIV. *International Congress of Historical Science*. San Francisco 1975.

⁵³ T. Skocpol, *State and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*. Cambridge 1979. Táž, *Social Revolutions in the Modern World*. Cambridge 1994, zejm. kap. 5. a 6.

⁵⁴ V. Rittberger, *Über sozialwissenschaftliche Theorie der Revolution*. Kritik und Versuch eines Neuaussatzes. *Politische Vierteljahrschrift* 12, 1971, s. 492nn., 529.

⁵¹ E. J. Hobsbawm, *The Age of Revolution 1789–1848*.

devším mechanické srovnání revoluce francouzské a říjnové, aniž se bere v úvahu jejich zásadně odlišné ideové východisko a směřování. Druhé nedorozumění vyrůstá z toho, že se nerozlišují revoluce čistě politické a revoluce sociální. Již několik výše zmíněných ukázek dokládá, že například Johnson a Ritterberger měli na mysli revoluce politické, zatímco Skocpol jednoznačně sledovala revoluce sociální. Každý z autorů přinášel často inovativní pohledy, měl tedy vlastně „svoji pravdu“ ve vztahu k jistému typu revolucí, pokud ovšem nesrovnával revoluce typologicky si velmi vzdálené.

Hlavní nedostatek dosavadního bádání vidím tedy právě v tom, že badatelé neberou v úvahu typologickou rozrůzněnost a rozdílly definice revolucí. Zároveň se domnívám, že v tomto bádání byly již všechny kombinace faktorů potřebných pro kauzální výklad revolucí vyčerpány. Nelze tedy na tomto místě a za této situace očekávat nějakou originální novou teorii. Nové poznatky by mohla přinést komparace založená na analýza diskurzu jednotlivých revolucí. Tento přístup však leží mimo mé badatelské zkušenosti a je možno jej doporučit jako badatelský program s tím, že výsledky nemusí přinést nic podstatně nového. Zůstanu v tomto případě u tradičního přístupu a pokusím se o jistou modifikaci kauzální analýzy tím, že budu kombinovat názory, postupy a přínosy jednotlivých autorů.

Na prvním místě je třeba zvážit Hobbsawmovo doporučení že je třeba věnovat pozornost hlubším, tj. dlouhodobějším historickým kořenům revolucí. Nejde přitom jen o předrevoluční mentality a vize změn, ale především o to, vysledovat stupňující se napětí ve staré předrevoluční společnosti, které se obvykle označuje jako projevy krize. Ne vždy přerostly rozpory v otevřený konflikt, ne vždy tento konflikt vyústil do systémové změny. Záleželo na tom, zda se tyto rozpory projeví jako „disfunkce“, a také na tom, jak na tyto disfunkce reagovaly na jedné straně vládnoucí elity, na druhé straně široké vrstvy obyvatelstva. V tomto ohledu je třeba – obrazně řečeno – kombinovat pohled Daviesův s přístupem Johnsonovým: při aplikaci J-krivky brát v úvahu nejen široké vrstvy, ale také reakci vládnoucích. Do Johnsonova modelu je nutno naopak reakce vládnoucích doplnit pohledem zdola. Ať tak či onak, vnitřním rozporům revoluce samé porozumíme jen tehdy, rozšíříme-li časový záběr a přihlídneme-li k průběhu krizových situací předrevolučního období.

Pokusme se souhrnně určit, které faktory bychom měli vzít v úvahu jako základní složky revolučních situací:

- takový stupeň vyostření starších vnitřních rozporů, krizí před-revoluční společnosti, které si nutně vyžadovalo regulační zásah vládnoucích elit,

- frustrace, zklamání širokých vrstev či jejich podstatné části, poněvadž nebyla splněna jejich očekávání pro budoucnost, přičemž tato očekávání se nemusila týkat pouze sféry materiálního života, ale i sféry života politického či duchovního,
- mocenské prostředky, které mají vládnoucí k dispozici pro potlačení případných vzpour a nepokojů, a také schopnost či ochota takových prostředků použít,
- jak vnímali lidé riziko v případě otevřeného konfliktu (jak velká část obyvatel neměla co ztratit?) a jak byly naopak v myšlení mas zakotveny představy o účinnosti či neúčinnosti užití násilí, a také víra v možnost dosáhnout změny,
- jak silná byla „vize“ budoucnosti a schopnost „fantazie překračující systém“ (Habermas), čili zpracovanost a mobilizační potenciál představy o uskutečnitelnosti změny,
- jak pevně bylo přesvědčení starých vládnoucích elit o tom, že vláda a systém, který reprezentovaly, je legitimní a perspektivní, a zda odtud nerostla neochota uskutečnit změny, jimiž by se disfunkce napravily.

Co plyne z našich komparativních úvah o revoluci? Shrnu zde jen ty základní pohledy. Především je třeba hodnotově neutralizovat termín revoluce, zbavit jej negativních i pozitivních konotací. Dále je třeba si uvědomit, že o revolucích lze hovořit teprve na prahu novověku, od té doby, kdy se člověk začal pokoušet uvědoměle měnit pozemské poměry tak, aby to odpovídalo jeho představě o spravedlnosti a obecném prospěchu. Revoluce je v tomto kontextu třeba chápat jako cílevědomě a proti vůli vládnoucích prosazenou systémovou změnu. I když původně jde o specifický evropský fenomén, od jisté doby se její označení stalo oblibeným vývozním artiklem.

Nakonec je třeba zmínit nedostatek, který můžeme vytknout téměř všem badatelům. Je to okolnost, že nikdo nepodrobil systematické komparativní analýze úlohu, kterou pro revoluce sehrál **kulturní transfer**. Přitom se všeobecně ví, že žádná z revolucí nezačínala ve vzduchoprázdnu, každá se explicitně nebo implicitně poučovala od těch předcházejících, přebírala od nich jisté vzorce chování nebo stereotypy, resp. reflektovala jisté vzorce jako takové, které se neosvědčily. Zajisté, známe četné práce o „ohlasech“ revolucí, především těch slavných – anglické, americké, francouzské, ruské. Chybí však zamyšlení nad několika problémy: jak výrazně se informace transferem nejen zprostředkovaly, ale také vybíraly, proč byly informace takto zprostředkované někdy přijímány a jindy nikoliv, a konečně proč většina „ohlasů“ zůstala bez revolučního efektu. Těmto otázkám budeme

vénovat pozornost na konkrétním příkladu analýzy ohlasů Velké francouzské revoluce v Evropě.

Revoluce v onom pojetí, které zde zastávám, se zrodily ve specifických evropských podmínkách a měly své kořeny v desetiletích a staletích společenského a politického vývoje celé společnosti. Rozbor sociálního a politického systému má tedy své opodstatnění také jako jeden z klíčů k výkladu revolucí a vůbec systémových změn. S jistotou nadázkou lze říci, že revoluce a jejich výklad si nelze představit bez analýzy předchodících krizí, neboť každé revoluci předcházela krize, ale ne každá krize, jak jsme poznali v předcházející kapitole, nutně vyústila v revoluci.

Dějiny revolucí ztrácejí dnes na aktuálnosti – ne proto, že se násilí nemosí, ale proto, že se nenosí úvahy o možnosti změny systému jako alternativy k hrozbě totálního zhroutilí. Pravděpodobně proto, že Evropa je integrována do globalizovaného světa, a proto revoluční změna systému je v současných podmínkách mimo hranice naší představivosti. Je to zvláštní: před sto lety měla víze světové revoluce určitou přitažlivost, a to nejen pro úzkou skupinu trockistů. Tehdy však se Evropou i světem šířila představa o tom, že celosvětový kapitalismus je v konečné krizi a že lidstvo stojí na počátku nové epochy svých dějin. Dnes převažuje nad úvahou o systémové změně představa „kolapsu“, konce: dějiny ve smyslu „postupného nastolování nových změn a legitimít“ (Bělohrafský), jež jsou schopny oslovit jen stále menší skupinu lidí. Znamená to, že v důsledku toho neosloví ani historické zkušenosti revolucí dnešního člověka, jinak než jako nástroj politické propagandy?

Způsob, jak v posledních letech věrnost pod manipulačním vlivem médií reaguje na události v Řecku, Španělsku, na Ukrajině, nicméně naznačuje, že jakýsi relikv smyslu pro revoluční (tj. systémovou) změnu ve vědomí současníků opět ožívá. Bohužel se to děje v prostředí, kde v důsledku dlouhodobé ignorace historických souvislostí a programového antihistorismu chybějí nebo jsou deformovány reflektované historické znalosti („paměť“). A to nemluví o paměti čerpající z revolučních zkušeností. Náznaky návratu k úvahám o revoluci ožívají v diskusích o událostech, jako byla „sametová revoluce“ a její výsledky. S překvapením se zjišťuje skutečnost, která patř, jak jsem doložil v předchozí kapitole, k zákonitým rysům revoluce: že její výsledky jsou jiné, než byly cíle, které sledovali jejich protagonisté. Pozoruhodné také je, jak znovu ožívá představa, že změny místních mocenských poměrů lze dosáhnout cestou dosud zavrhané „nelegální“ revolty, pouličních výtržností, organizovaného neklidu, jako bylo „arabské jaro“ či nepokoje v Kyjevě. Vzpomínka na zavrženou již historickou zkušenost revolucí zde ožívá v představě, že změny, které považujeme za správné, je dovoleno prosazovat „revoluční“ akcí odhodlané menšiny, tedy mimo mantinely

stávajícího právního systému a bez demokratického rozhodování. V těchto úvahách však znovu ožívá ona ošidná představa o revoluci jako pozitivní, pokrokové změně, proti které se v těchto úvahách vymezují jako proti subjektivitě a ve svých důsledcích znemožňující užívání termínu revoluce jako nástroje vědecké analýzy. Mám však jisté pochyby o tom, zda každou rebelii je možno označit v plném smyslu slova za revoluci. Pak by totiž bylo možno označit každou vzpouru a protiústavní výměnu politických špiček buď za „puč“, pokud bychom s ní nesohlasili, nebo za revoluci, pokud nám její výsledky budou vyhovovat. Terminologické přemety, které sledujeme (nejen) ve státech o převratných událostech současnosti, se zdají potvrzovat obtížnost metodologických problémů, s nimiž se musí vypořádávat tzv. soudobé dějiny. Nebo se zde spíše jedná o nedostatek politických věd?

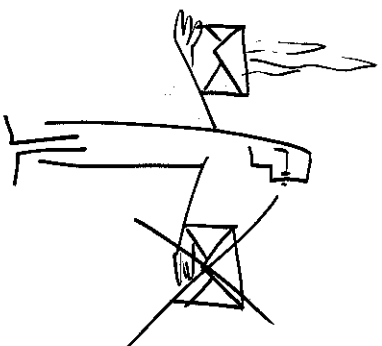
Již v době Velké francouzské revoluce se rodily první úvahy, které ji srovnávaly s revolucemi v Anglii 17. století a zejména s revolucí americkou. Na pražské univerzitě konal v revolučním roce 1848–1849 docent Anton Heinrich Springer (samozřejmě německy) přednášky o „Dějínách revolučního věku“, které záhy vyšly i jako kniha. O sto let později bylo komparativní studium revolucí, jak jsme viděli, především záležitostí politologů a sociologů. Z komparací založených na analýze konkrétních historických procesů zaslouží vedle E. J. Hobsbawma zmínku R. R. Palmer, jehož *The Age of Democratic Revolutions* (ve dvou svazcích, Princeton 1959 a 1964) byl po dlouhou dobu považován za klasické komparativní dílo. Jeho práce ani práce dalších autorů však nebyly přeloženy. Prvým českým pokusem o komparativní analýzu byla moje kniha *Buržoazní revoluce v Evropě* (1981), která sice byla poznamenána snahou zdůvodnit revizi ortodoxně marxistického pojetí revoluce zevnitř, tj. novou interpretací „klasiků“, ale její závěrečnou část lze doporučit i dnes. Zhruba ve stejné době publikoval Jaroslav Krejčí v Anglii komparativní rozbor revolucí v knize, která byla u nás přeložena roku 1992 (*Dějiny a revoluce*) a jejíž výsledky byly ve stručné podobě shrnuty v jeho knize *Postižitelné proudy dějin* (Praha 2002).

7.3. Revoluce jako strašák nebo jako vzor k následování?

Nikdo nemá rád ozbrojené misionáře

— MAXIMILIEN ROBESPIERRE

210 |

Revoluce, zvláště ty úspěšné, byly v období nastupující modernizace výrazným nositelem proměn. Zatím jsem je sledoval a rozebíral jako velké zvraty, které od 16. století spouštěly vývoj jednotlivých evropských zemí. Jejich srovnávání se orientovalo podle analogických historických situací. Ale co třeba změnit časovou perspektivu a pokusit se o synchrónní komparaci? To ovšem předpokládá vyhledat situaci, kdy řada revolucí proběhla ve stejné době a ve vzájemné souvislosti.

Stále znovu se v této knize vracíme k otázce, jak a proč se evropská společnost v jednotlivých regionech proměňovala, jak se inovace, které se zrodily, resp. měly ohnisko v jednom místě, staly inspirací pro ostatní části našeho kontinentu. Nezajímá nás tedy jen to, jakými cestami se šíření inovací ubíralo, ale také, proč tomu tak bylo. Příkladem reformace doložil, že šíření nových myšlenek, postojů, poznatků sice bylo nemyslitelné bez náboženského cítění a angažovanosti jedinců, ale nemůže být vysvětleno pouze z jejich rozhodnutí přijímat novinky a uplatňovat je ve svém prostředí.

Počínaje reformací si obyvatelé evropských zemí, především ti vzdělanější mezi nimi, vyměňovali informace stále intenzivněji. Inovační změny a procesy, které proběhly v jedné zemi, se stále častěji stávaly předmětem zájmu i v zemích ostatních. To platí nejen o reformaci, ale také o šíření humanistických myšlenek a renesančního životního stylu. Obdobně šíření informací sířilo v obchodních vztazích a podnikání již od raného novověku, jak se to projevilo v krizi poloviny 17. století. Naproti tomu zůstávaly tehdy na kontinentě téměř bez ohlasu systémové změny, o které se pokoušely nebo které dokonce prosadily obě anglické revoluce. O sto let později již tomu však bylo jinak.

Ke klíčovým událostem či dokonce zvratům evropských dějin nesporně patřila francouzská revoluce, která začala roku 1789 a již se přáve dostalo označení „velká“, poněvadž to byla první revoluce, která

měla vsádku význam pro celou Evropu. Spočívalo to nejen v jejím vlivu na pozdější proměny Evropy na cestě k občanské společnosti, ale také v synchrónním smyslu: získala do té doby nevidaný „ohlas“ mezi současníky. V řadě evropských zemí sledovali osvícení vzdělanci a často i příslušníci vládnoucích elit se sympatiemi deklarací lidských práv, likvidaci feudálních privilegií, zavádění ústav. Víme však také, že sympatie nebyly všude stejně silné a že se časem proměňovaly. Bylo přijímání revolučních myšlenek z Francie, které je v dnešních očích považováno za hodnotu, měřítkem „vyspělosti“, „pokrokovosti“ obyvatel ostatních zemí?

Zde se otevírá pole pro další variantu komparativní analýzy. Srovnáváme, jaký význam měly francouzské revoluční události pro další země a regiony Evropy. Sociální komunikace dosáhla již takové úrovně, že se informace šířily rychle a byly při vstupu do systému komunikace ve srovnání s minulými věky poměrně přesné: jiná záležitost je, jak se s nimi v dalším přenosu manipulovalo. Ptáme-li se tedy, co přenos informací v konkrétních cílových místech zprostředkovalo a jaké to mělo dopady či důsledky, zůstaneme na rozpacích, jak tyto dopady nazvat. V odborné literatuře i v hovorové mluvě se užívá termínů vliv, ohlas, působení, dopad, důsledky, transfer a možná některých dalších. Tím vším se charakterizuje vztah mezi ohniskem významné proměny – v našem případě revolučních událostí – a místy, kam se informace o této proměně dostaly. Nejprve však bude třeba rozmotat další terminologický uzel: jde u výše uvedených termínů o synonyma – nebo každý označuje něco odlišného? Bez takové terminologické reflexe se z nich totiž stanou pouhé nálepky, které budou jen málo použitelným nástrojem analýzy, protože si je každý může vysvětlovat po svém.

Pokusme se proto nejprve popsat a diferencovat vztahy mezi ohniskem události ve Francii a jednotlivými evropskými zeměmi jako součástí modelu, aniž bychom užívali některý ze zaběhaných termínů. Pro tyto vztahy budeme prozatím užívat všeobecného pracovního názvu „přenos informací“. Ve Francii došlo k zásadní změně politických poměrů, k řadě událostí, které byly doprovázeny diskusí, v níž se objevilo mnoho nových myšlenek, teorií, názorů. Nás na tomto místě bude zajímat, co o si těchto událostech teoriích mysleli lidé v ostatních zemích a zda či jak to na ně zapůsobilo. Nelze však uvažovat pouze o zemi (státě, národu) jako o jakémsi homogenním celku, ale je třeba diferencovat mezi „hlavním proudem“, tj. míněním, které převládalo ve veřejném prostoru a bylo obvykle úředně kontrolovaným a manipulovaným míněním, a mezi názory, resp. postoji, které nalézáme mimo veřejný prostor v dílčích složkách této společnosti: u dvora, ve

šlechtických salonech, na univerzitách, v kavárnách, vesnických hospodách, městských čtenářských a jiných spolicích atd. Třetí rovinou pak jsou názory, které si v soukromí pro sebe a případně pro své nejbližší přátele utvářeli jedinci. V tomto kontextu jsou zajímavé a hodné zaznamenání názory a reakce jedinců, i když byly z hlediska převodu informací do praktického života méně důležité.

Pokusíme-li se rekonstruovat model přenosu, pak musíme vedle toho vzít v úvahu nejen tyto rozdíly ve vnějších podmínkách přenosu v jednotlivých zemích, ale také rozdíly v tom, jak obsah transferu informací vnímaly jednotlivé složky společnosti žijící na území těchto zemí, resp. států.

Budeme-li postupovat od nulové k maximální intenzitě, rozlišíme několik rovin z hlediska intenzity i uplatnění přenosu. Tyto roviny se v jedné a téže zemi nevyklučovaly a v některých případech se dokonce doplňovaly. Začneme prvním elementem modelu, pracovní její označme jako situaci v **prostředí „N“**; zde se o francouzských událostech zprvu vůbec nevědělo a později tam doléhaly kusé a zkrácené informace z třetí a čtvrté ruky, obvykle manipulované prostřednictvím církevních či světských institucí. Takový stav byl běžný na venkově většiny evropských zemí, zejména pokud bylo rolnictvo negramotné a mělo minimální či nulový kontakt s městským (tržním) či šlechtickým (vrchnostenským) prostředím. Těchto případů bylo podstatně více v regionech s nízkým stupněm urbanizace, což nemusel být jen východ Evropy, ale také její jih – od Španělska až po Balkán. Pokud sem dolehla zprostředkovaná informace, byla vždy manipulovaná tak, aby informace nijak „nepříznivě“ neovlivnily smýšlení obyvatelstva a neinspirovaly ho k projevům nespokojenosti.

Prostředím „I“ označme takové situace, kdy zprávy o událostech ve Francii 1789 přicházely bezprostředně a v původní podobě. Tyto zprávy byly věcně formulovány a události, o kterých informovaly, byly ponechávány bez přitakajícího či zamítajícího komentáře. Někdy to mohlo být z obavy před pronásledováním, jindy máme dojem, jako by klíčová slova sdělení byla adresátům nesrozumitelná nebo jako by jim byly události lhostejné. To však byla většinou reakce jen dočasná a postupně se dostavila reflexe, někdy racionální, jindy iracionální, někdy sympatizující, jindy kritická.

V našem kontextu je pochopitelně zajímavější právě takové prostředí, kde převládaly reflexe racionální a skryté sympatizující, v nichž však obvykle chyběla úvaha o tom, zda a jak aplikovat francouzské události na domácí poměry. Toto **prostředí** označme jako **„O“** – bylo významně zastoupeno hlavně v severozápadní a severní Evropě a také v části zemí středoevropských (Sasku, Polsku, Porýní). Jsou doloženy

značné rozdíly v tom, jak přesná byla informace, jakou selekci předmět prošla, ale také v tom, zda existovaly možnosti projevů politický postojů na veřejnosti, resp. možnosti horizontální svobodné výměny názorů ve veřejném prostoru. V mnoha zemích, zejména v habsburské říši, byla tato názorová výměna možná jen ve zmíněné třetí rovině: v soukromé sféře rozhovorů a korespondence mezi přáteli, ústním předáváním informací apod.

Prostředí „V“ informace nejen registrovalo a komentovalo, ale také aktualizovalo tím, že je srovnávalo s vlastní situací a inspirovalo se jimi. Výsledkem byla úvaha o možnosti převzetí některých myšlenek či zkušeností a následně případně i pokusy o takovou dílčí aplikaci. Ustavní principy inspirovaly předáky polského reformního sejmů při přípravě tzv. květnové ústavy 1791. Také ústavy tzv. sesterských republik z doby Napoleonova tažení do Itálie se orientovaly na revoluční ústavy, na čemž nic nemění fakt, že jim později Napoleon vnutil určité úpravy. Republikánskou ústavností se inspirovali také irští vlastenci při přípravě zápasu proti anglické nadvládě. V Londýně vznikla organizace „korespondujících společností“, která s odvoláním na francouzské vzory organizovala mítinky a petiční akce za reformu anglického volebního systému. V některých německých zemích uvažovali přívrženci revolučních myšlenek o možnosti zavést ústavní režim a také o odstranění zbytků feudálních povinností rolníků. Nejvýznamnější bylo povstání v Sasku. Pro řadu skupin a jedinců v těchto i dalších zemích se stala významnou inspirací myšlenka „jednotného a nedělitelného národa“, která ovšem navazovala na existující již úvahy o národě a zřetelně se artikulovala až v následujících desetiletích.

Prostředí „R“ pak se pokoušelo následovat francouzský vzor činem: provedením politické revoluce, která by odstranila starý režim. Paříž se pokusili napodobit v biskupství Lutych, ale jinde většinou byly pokusy o revoluční zvrat možné až tam a tehdy, když přišla, resp. přiblížila se francouzská revoluční armáda. Přímy vývoz revoluce „na bodácích“ známe v případě okupované Belgie a „sesterské“ Batávské republiky v Nizozemí stejně jako v italských republikách od Milána až po Neapol. Někdy vyústila revoluce bezprostředně v plné spojení s Francií, jak se stalo nejen v Belgii, ale i v západním Porýní. S pomocí francouzských oddílů počítalo také národně osvobodovací povstání Spojených Irů 1798. Zmínit je ovšem také třeba pokusy zmařené v zárodku, jako bylo spiknutí několika vídeňských „jakobínů“ či spiknutí uherských „jakobínů“ pod vedením Martinovisce.

V této souvislosti známe také velké rozdíly v počtu těch, kdo se revolucí tak či onak inspirovali. Někdy šlo o pouhé malé skupiny vzdělanců, jindy o skupiny velmi početné. Anglické hnutí „dopisujících

společnosti" získalo stovky členů a prý až desetitisíce sympatizantů. Obdobné počty známe z účasti na volbách, resp. plebiscitech v Itálii, tisíce vlastenců se podílely také na irském povstání. Tak například v malé Ligurské republice se na hlasování o republikánské ústavě dostavilo na sto tisíc voličů. Desetitisíce volily také v Batávské republice. Naproti tomu se k volbám do zastupitelského orgánu republiky na území někdejšího arcibiskupství mouchského dostavilo jen několik tisíc lidí.

Teprve na základě tohoto srovnání můžeme uvažovat o tom, jakými termíny jednotlivé složky našeho přenosového modelu označit. Je v podstatě věcí dohody, zda situaci N nazveme neznalost, resp. ignorance, situaci I nazveme informovanost, situaci O ohlasem, situaci V nazveme vlivem a situaci R označíme jako recepci či adaptaci. Zdá se, že celkově je nejvhodnější použít jako střechní označení zahrnující všechny tyto varianty termín přenos, resp. transfer.

Je třeba přiznat závažný nedostatek uvedeného modelu. Je statický, nebere v úvahu, že se revoluční události ve Francii valily velkou rychlostí od zrušení feudalismu přes přijetí ústavy až po vyhlášení republiky a popravu krále. V důsledku toho se postoje k revoluci měnily. Pro lepší orientaci a větší přehlednost budeme brát v úvahu především první fáze revoluce a sledovat různé podoby přenosu francouzských událostí jen do vyhlášení republiky.

Teoreticky můžeme předpokládat, že se v každé evropské zemi v nesejné intenzitě setkáme s informovaností i ohlasem a vlivem. Přímá recepcce, pokusy o revoluční napodobení, zůstaly, jak výše řečeno, omezené jen na několik málo zemí. Shrňme-li všechny formy přenosu, zjistíme, že intenzita transferu revolučních inovací z Francie se v různých evropských zemích značně lišila. Podle toho lze rozlišit asi čtyři kategorie evropských zemí:

a) Země, kde převažovala pouhá informovanost a k ní se pojal jen velmi ojedinelý ohlas, a to hlavně v rovině jedinců, nikoli institucí či skupin: sem patřilo Rusko, Habsburská říše, Pyrenejský poloostrov a Balkán s výjimkou Řecka.

b) Země, kde najdeme živý ohlas mezi částí inteligence a vládnoucích kruhů: Skandinávie, některé německé státy, Polsko, Itálie, Velká Británie.

c) Praktické pokusy aplikovat některé složky revolučních opatření a myšlenek najdeme v jednání o polské ústavě, anglickém volebním systému, italských ústavách.

d) Přímé úvahy o napodobení revoluční akce byly dle záležitosti malých spikleneckých kroužků, resp. dle spolupráce s francouzskými revolučními armádami.

Promítnutím do mapy Evropy zjistíme, že intenzita transferu revoluce nemůže být konstruována v podobě soustředných kruhů. Síla a kvalita přenosu neodpovídala geografické vzdálenosti od Francie – ovšem s výjimkou událostí přímo ovlivněných revolučními armádami. Neodpovídá však ani naši konvenční představě o tom, že hospodářsky rozvinutější oblasti budou více ochotny přijímat vlivy revoluce než oblasti agrární. Přenos revoluční inspirace z Francie neprobíhal rovnoměrně ani v přesném slova smyslu synchronně, reakce na zprávy o revoluci byly vnitřně strukturované a nelze je vysvětlit jednoduchou formulí ani souborem nahodlostí.

Mezi faktory a okolnosti, které ovlivňovaly šíření revolučních myšlenek, je třeba na prvním místě uvést **sociální komunikaci**. O revoluci bylo nutno něco vědět, aby bylo možno na ni reagovat. Šíření informací však naráželo na několik překážek. Z nich nejvýznamnější byly bariéry budované „shora“ v podobě zákazu a kontroly šíření informací. Přitom nezáleželo jen na rozhodnutí vlády zamezit šíření různých druhů tiskovin, ale také na tom, jakou možnost měly úřady k usku- tečnění těchto záměrů. Tak například většina říšských knížat zakázala šíření informací o revoluci, ale vzhledem k politické roztržitostnosti říše bylo prakticky nemožné kontrolovat, zda je zákaz dodržován. Zcela propustná pro informace byla hranice polská, naproti tomu hranice habsburské monarchie byly proti šíření tištěných informací z ciziny lépe, ale nikoliv dokonale zabezpečeny. Je třeba vzít v úvahu také proměny v čase: kontrola se přiosťila zejména v období 1793–1795.

Sociální komunikaci stály v cestě ještě jiné překážky než prosté základy. Důležitá byla bariéra vzdělanostní, neboť teprve obyvatelstvo, které získalo jistý stupeň vzdělání, mohlo chápat nové informace. Do stejné kategorie patří také bariéra jazyková: naprostá většina obyvatelstva Evropy ovládala jen místní jazyk, resp. dialekt. Proto na revoluční myšlenky bezprostředně reagovali především vzdělanci ovládající francouzštinu. Takové jazykové vybavení bylo ovšem mezi vzdělanci oné doby běžnou záležitostí.

Příznivým faktorem pro šíření revolučních myšlenek a praxe byla specifická situace regionů, kam pronikly francouzské revoluční armády. Za takové situace nebyly informace o revoluci potlačovány, ale naopak propagovány a částečně také zaváděny do praxe. Empirická data však nepotvrzují domněnku, že by přítomnost francouzské armády hrála všude pozitivní roli pro recepci revolučních výdobytků. Na jedné straně známe našední severoitalských měst pro revoluci, na straně druhé známe velmi zdrženlivý postoj měšťanstva v německé Mohuči a dalších městech. Navíc přívrženci revoluce v obsazených oblastech velmi záhy poznali rozpor mezi revolučním ideálem a praxí,

pro kterou byla rozhodující potřeba zásobovat a ubytovat vojáků, být se to muselo stát na úkor obyvatel dobytého území. K tomu se nejednou družilo loupeživé kořistění, které provozovali francouzští velitelé.

Jestliže zkombinujeme všechny tyto faktory, rozlišíme dvě mezní komunikační situace:

- na jedné straně země s optimálními možnostmi pro přijetí informací a jejich uplatnění v praxi, jako byla Belgie, stejně jako severní Itálie, frankofonní Švýcarsko nebo Velká Británie,
- na druhé straně stav téměř absolutní neinformovanosti v Rusku (kromě velkých měst), na většině území Balkánu a Pyrenejského poloostrova.

V cestě kladnému přijetí revoluce však nestále jenom komunikační bariéra, ale také **protirevoluční propaganda**. Tato propaganda se mohla opírat o státní i církevní podporu a byla obvykle státem přímo organizovaná. Na rozdíl od revoluční propagandy, která vzhledem k velkým vzdálenostem mohla pracovat jen s psaným slovem, mohla kontrarevoluční propaganda účinně využívat také tradičních ústně zprostředkovaných forem komunikace především v kostelech a ve školách. Zejména pro ngramotné lidové vrstvy utvářela kázání s velkou měrou věrohodnosti negativní obraz revoluce. Naproti tomu je příznačné, že revoluční agitace získala mezi širokými vrstvami ohlas tam, kde mohla pracovat také s mluveným slovem, ať již díky přítomnosti revolučních agentů zvenčí či díky místním přívržencům revoluce. Touto skutečností vysvětlíme úspěchy, jichž dosáhlo šíření a recepce revolučních myšlenek v Anglii, Irsku, Belgii a Polsku, ale tím nemá být řečeno, že možnosti přímé osobní agitace byly automatickou zárukou úspěchu.

Můžeme tedy formulovat první hypotézu: příznivými podmínkami pro transfer myšlenek a zkušeností francouzské revoluce byl nerušený proud informací, tolerantní vládní systém a jistá vzdělanostní úroveň středních vrstev a v některých oblastech také kladné zkušenosti s francouzskými revolučními vojsky. Nepříznivě naopak působily komunikační bariéry, politické pronásledování, manipulované dezinformace, nízká úroveň vzdělanosti a negativní zkušenosti s francouzskou okupací. Čím větší byla tolerance vlády a čím vyšší byla vzdělanostní úroveň obyvatelstva, tím byly lepší podmínky pro transfer myšlenek a informací z revoluční Francie.

Jestliže však promítneme tuto komunikační hypotézu do historické reality, zjistíme, že je poněkud zjednodušující a nedostatečně vysvětluje rozdílnou podobu přenosu v konkrétních regionech. Komunikační možnosti, stejně jako vzdělanost obyvatelstva, tvořily jen

nezbytný předpoklad. Korektivem tohoto předpokladu byla politická kontrola, která byla rozdílně účinná například v habsburských zemích a Itálii. Zeměpisné vzdálenosti nelze přeceňovat, pomyslíme-li na rozdíly mezi výrazným působením revoluce v Polsku, které bylo velmi vzdálené od Francie, a zanedbatelným ohlasem v sousedním Španělsku.

Vysvětlení tedy musí být modifikováno a kritéria komparace rozšířena. Můžeme například vzít v úvahu kritérium, které často najdeme v literatuře jako samozřejmou součást výkladu rozdílného přijetí revoluce: jsou to rozdíly v úrovni **společenského a hospodářského vývoje** jednotlivých evropských regionů. Podle názoru některých historiků nemohli obyvatelé zaostalejších zemí informace o revoluci pochopit – na rozdíl od zemí rozvinutějších, kde byly pro pochopení politických inovací lepší podmínky. Tento výklad lze aplikovat, máme-li na mysli protiklad mezi vlivem v Anglii či recepcí v Belgii na jedné straně a neinformovaností na Balkáně či v Rusku na straně druhé. Nepomůže nám však pro vysvětlení úspěchu či neúspěchu transferu do Německa, Itálie, Polska, Irska nebo Skandinávie. Výrazný vliv v polofeudálním Polsku stojí v protikladu ke slabému ohlasu v hospodářsky rozvinutějších německých státech nebo Dánsku. V Itálii najdeme revolucionáře stejně tak v bohatém Milánsku jako v zaostalém Piemontu.

Souvislost mezi přijetím revoluce a nerovnoměrným hospodářským vývojem nelze nicméně odmítat. Nebyla to zajiště souvislost ve všech případech rozhodující, ale neměla by chybět mezi prvky multikauzálního modelu. Bude třeba konkretizovat, ve kterém sektoru života společnosti nerovnoměrnost registrujeme. Represivní povaha politického systému se v oné době nevyplucovala s hospodářským růstem. Například nepřítis majetní polští šlechtíci vzdělanci, kteří měli zkušenost z politického života, měli širší politický rozhled než neměně vzdělaní obyvatelé českých zemí i než mnohem bohatší obchodníci a statkáři v Rusku. Také v případě úlohy hospodářského růstu a prosperity se tedy pohybujeme v rovině logických předpokladů a nikoliv přímých empiricky doložitelných příčin.

Blíže ke kauzálnímu výkladu se dostaneme tehdy, vezmeme-li v úvahu situaci uvnitř jednotlivých států. Bude užitečné srovnat obsahovou stránku zpráv o revoluci, tedy její myšlenky, programy a opatření na jedné straně a vnitřní vztahy a rozpory ve společenských poměrech té oné země na straně druhé. Jinými slovy půjde o to porovnat, zda a jak rezonovaly aktuální politické a sociální problémy a rozpory v jednotlivých zemích s tím, co se jejich obyvatelé dovídali o revolučních programech a jejich realizaci ve Francii. V této souvislosti si dovolím formulovat hypotézu, že revoluce dosáhla živějšího ohlasu tam,

kde se jistá část obyvatelstva domnívala (ať již právem či nikoliv), že cíle a požadavky Francouzů, a případně i jejich revoluční opatření, odpovídají také jejich zájmům a cílům. Přitom se mohlo jednat právě tak o spory o reformu volebního systému, jako o zásadní sociální antagonismy nebo o dílčí rozpory mezi zájmovými skupinami. Ty pak mohly dostat podobu politických stejně jako sociálních konfliktů. Tam, kde takové pro souznění vhodné konflikty chyběly nebo nebyly dostatečně artikulovány, byl také vztah k revoluci vážnější.

Tuto hypotetickou konstrukci je třeba doložit. Francouzský model odstranění feudálních privilegií a osvobození rolnictva mohl působit jako faktor mobilizace mezi utiskovanými saskými nebo severoitalskými rolníky, ale nikoli mezi svobodnými rolníky či farmáři v Anglii. Demokratický revoluční program plně souzněl s hnutím za volební reformy v Anglii a našel tam mnoho přívrženců mezi intelektuály a středními vrstvami. Tyž program zněl cize německému či českému měšťanovi. Zatímco v Anglii bylo hnutí za reformy součástí politického života již od sedmdesátých let, na kontinentě tomu tak z pochopitelných důvodů nebylo. Proto se hrstka německých tzv. jakobínů marně pokoušela učinit z myšlenky ústavnosti zbraň proti reliktním feudálnímu absolutismu. Velká část vzdělanců, kteří byli jejich potenciálními přívrženci, byla totiž existencně závislá na stávajícím absolutistickém systému. Mnozí očekávali pokrokové a spravedlivé změny právě od reforem shora, které prováděl osvěcený panovník. Ve většině německých států byla neznámou záležitostí úvaha o ústavnosti či zápas o ni. Teprve díky takové úvaze by se totiž hesla a principy revoluce mohly stát srozumitelnými a přijatelnými alespoň pro vzdělanou část společnosti.

Pod tímto zorným úhlem můžeme interpretovat také rozdílný vývoj sympatií v Německu a v Británii po roce 1792. Němečtí sympatizanti s výjimkou malé skupiny „jakobínů“ odmítali republiku i demokratický program, a to ještě dříve, než byla nastolena jakobínská diktatura. Anglické „dopisující společnosti“ a jejich skotské spojenci sice nebyli republikáni ani demokraté, ale neviděli v demokratické ústavě ani ve vyhlášení republiky důvod k odmítání revoluce. To se ovšem změnilo po popravě krále a zahájení války s Francií.

Také srovnání Německa s Itálií nám umožňuje ověřit hypotézu zájmové „rezonance“. Na rozdíl od Německa byly naděje italských vzdělanců, kteří očekávali pozitivní změny od panovníckých osvěcených reforem, omezeny téměř jen na Toskánu, kde právě skončilo absolutistické vládnutí Leopoldovo. Naproti tomu ve většině regionů severní či střední Itálie se zosťoval rozpor mezi přívrženci reforem a panovníkem, který je odmítal. Je proto pochopitelné, že zde přívrženci reforem vítali zprávy o změnách v revoluční Francii. Navíc je

třeba vzít v úvahu, že na rozdíl od německých států všichni panovníci italských států s výjimkou Piemontu byli příslušníky cizích dynastií, takže boj o politické a sociální reformy dostával stále zřetelnější národní podbarvení. To byl zřejmě hlavní důvod, proč pro mnohé italské vlastence, a to i z řad aristokratů, nebylo problémem přijmout republikánské principy a spolupracovat s francouzskými revolučními armádami, které vítali jako své osvoboditele.

Tím se dostáváme k dalšímu významnému rozporu, který byl důležitý pro ohlas revolučních myšlenek. Byl to rodící se **rozpor národností**. Nejen do Itálie, ale i do Polska, Irska, Belgie a Řecka přicházely zprávy z revoluční Francie právě v době, kdy tam začínal boj proti cizí nadvládě, či přesněji řečeno sílila nespokojenost s touto nadvládou. Tu ovšem v jednotlivých zemích reprezentovaly zcela rozdílné sociální a politické formace: pro Irsko to byla parlamentárně řízená Anglie, pro Belgie osvěcený absolutismus Josefa II., pro Polsko předešlým autokratismus carského Ruska, pro Řecko osmanský útlak. Společným jmenovatelem byl ve všech těchto případech požadavek národní svobody vyjadřovaný v kombinaci s dalšími požadavky. V Irsku to byl také boj za náboženskou rovnoprávnost, v Polsku zápas o ústavu a modernizační reformy, v Belgii a v Itálii boj za občanská práva. Toto úsilí sice nebylo v devedesátých letech ještě úspěšné, ale vytvořilo základ pro nástup národního hnutí.

Všechny tyto epizody potvrzují hypotézu o významné roli „**souznění místních rozporů a zájmů se zprávami o revoluci**“, takže můžeme přikročit k závěrečnému shrnutí. V každé evropské zemi určovaly podobu a intenzitu transferu zásad francouzské revoluce dva soubory okolností:

- všeobecné předpoklady utvářela a určovala intenzita komunikace, úroveň vzdělanosti a míra státní tolerance,
- v jejich rámci rozhodovala o přijetí intenzita a podoba oněch rozporů, které rezonovaly v té či oné zemi s rozpory, které prožívala a jejichž řešení předkládala také francouzská revoluce.

K tomu je třeba přičíst jako důležitý faktor přítomnost francouzských armád. Ty hrály dvojnásobnou úlohu: na jedné straně prolomily informační bariéry a umožnily řadu reforem, na druhé straně svými materiálními požadavky spíše vyvolávaly odpor. Rozhodující krok k přijetí revolučních modelů byl za jejich přítomnosti možný jenom tam, kde myšlenky revoluce souzněly s místními zájmovými rozpory.

Intenzita recepce myšlenek a vzorů jednání Velké francouzské revoluce nebyla tedy závislá výlučně na síle agitace ani na tom, zda se

tam či onde vyskytlo několik nadšených a obětavých jedinců, kteří tyto myšlenky sdíleli. Revoluční myšlenky a vzory se výrazněji uplatňovaly a případně také ovlivňovaly proměnu poměrů především v oněch zemích, kde panovaly již v předrevoluční době zájmové rozpory odvozené především od snahy překonat relikty starého režimu. Díky těmto rozporům se pak informace o událostech ve Francii staly zajímavými, aktuálními a případně i prakticky použitelnými. Proto také bylo možno převzít řadu opatření francouzské revoluce jako argument či dokonce jako vzor k napodobení.

Pro lepší přehlednost jsem shrnul výše uvedené souvislosti tabulkou, která kombinuje intenzitu přenosu z revoluční Francie s vnitřními podmínkami a konflikty, které se projevovaly v jednotlivých zemích. Ty jsou seřazeny zhruba podle toho, jak silně jejich obyvatelstvo, resp. jeho část, reagovalo na podněty z Francie – od vysoké intenzity po velmi nízkou. Jednoznačně zastoupení jednotlivých předpokladů, resp. konfliktů, je vyjádřeno znaménkem +, méně jednoznačné, resp. dočasné znaménkem +/–, absence znaménkem –.

INTENZITA OHLASU	VYSOKÁ		STŘEDNÍ				NÍZKÁ						
PODMÍNKY	BELGIE	SEVERNÍ ITÁLIE	POLSKO	ANGLIE	IRSKO	NIZOZEMÍ	TOSKÁNA	PORÝNÍ	DÁNSKO	NĚMECKO	HABSBURSKÁ MONARCHIE	ŠPANĚLSKO	RUSKO
Komunikace	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+/-	-	-	-
Politická zkušenost	+	-/+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-
Vzdělání	+	+/-	+/-	+	-	+	-/+	+	+	-/+	-/+	-	-
Tolerance státu	+	-	+	+	+	+	-	-	+	-	-	-	-
KONFLIKTY	+	+	+	+	+	+/-	-	-/+	-	-	-	-	-
Stavovská opozice	+	+	+	-	+	-	+/-	+	-	-	+	-	-
Rolníci proti statkářům	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-/+	-/+	-	-
Boj o ústavu	+	-	+	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-
„Národní“ zájem	-	+	+	-	+	-	+/-	-	-	-	-	-	-
Přítomnost franc. armád	+	+	-	-	-/+	+	+	+	-	-/+	-	-/+	-

Stále znovu slyšíme od politiků i nezávislých myslitelů, jak se s hrdosť dovolávají „evropských hodnot“, čímž jsou míněny stejně tak principy liberální

demokracie, jako občanská a lidská práva. Proto patří k centrálním problémům evropských dějin nejen otázka, odkud se samy myšlenky vzaly, ale také vysvětlení, proč a jak se prosadily. Nemá smysl pouštět se do discuse na téma, odkud boj za politickou a občanskou emancipaci vyšel a jak se začal prosazovat. Americká revoluce byla vskutku první z hlediska absolutní chronologie, ale zůstala ze známých důvodů izolována od Evropy. Byla to teprve o dvě desetiletí později revoluce francouzská, která se stala vpravdě ohništěm transferu a postupně také vzorem pro všechny ostatní evropské země.

Již na příkladu reformace bylo možno sledovat, že nové myšlenky a inspirace se sice mohly rodit v jednom ohniisku, ale přenášely se do rozmanitých prostředí, která nereagovala na nové podněty stejně. Záleželo právě na místních podmínkách, v jaké podobě, jak rychle a zda vůbec tam nové myšlenky a principy zdomácní. To platí ještě výrazněji v případě transferu myšlenek a modelů, které se rodily v revoluční Francii.

Při sledování výkladu rozdílu v tom, jak se transfer uskutečňoval, jsem se možná jednostranně orientoval na země a společnosti, kam transfer směřoval, tedy na stranu příjemců. Nemělo by to však vyvolat optický klam, který podceňuje roli místa, odkud transfer vycházel. Z hlediska vztahu odesílatel–příjemce lze rozlišit dvojí vzájemně se doplňující motivaci: zájem ohniška, tedy revoluční Francie, na šíření revolučních myšlenek a zkušeností a zájem některých složek společnosti ostatních zemí o tyto myšlenky a zkušenosti. Zatímco zájem příjemců byl selektivní a diferencovaný – právě v oněch rozdílných polohách od příjmu informace přes ohlas až po recepci –, zájem odesílatele by bylo možno označit za celostný či univerzální: bylo to přesvědčení revolučních předáků, že je v zájmu obyvatel všech civilizovaných zemí, aby se stali svobodnými a získali lidská práva.

Zrodilo se pozoruhodné napětí mezi ideálem a realitou, které ostatně přetrvává do našich dnů. Duch svobody se šířil zprvu mírovými prostředky agitace, po vypuknutí války pak se nejučinnějším agítátorem stávali důstojníci a političtí komisaři revolučních armád. Tato politika pokračovala, byť v novém hávu, poté kdy jakobini skončili pod koly dějin a k moci se dostal Napoleon, který zdůvodňoval své výboje právě potřebou šířit civilizaci do zemí, kde vládne temný feudalismus.

Ať již se tento „vývoz svobody na bodácích“ dařil či nikoli, jisté je, že právě zde se rodily další ze základních rozporných charakteristik evropské mentality a politické kultury, které v kontinuitě přežily do dnešních dnů: je to na jedné straně morální postulát, že svobodu je třeba bránit třeba i za cenu vlastního života, a na druhé straně představa, že je legitimním posláním vynutit evropské hodnoty, evropskou představu o svobodě a demokracii, a to třeba i „na bodácích“. Je pravděpodobné, že většina těch, kdo schvalují či dokonce prosazují euroatlantické vojenské operace ve

jménu „lidských práv“, nejsou přívrženci francouzské revoluční války ani napoleonských výbojů. Neuvědomují si však, že právě odtamtud se odvozuje koncepce, kterou dnes považují za jedinou správnou a pokrokovou. Ostatně mnozí z těch, kdo se tehdy stavěli na odpor proti francouzskému výbozu svobody, nebyli odpůrci lidských práv a tmaří, ale kritičtí myslitelé, kteří si uvědomovali, že princip šíření svobody a občanských práv přestal být jen ideálem, ale stal se záminkou pro uplatňování velmi reálných mocenských státních či skupinových zájmů. Také zde byl rozdíl mezi ideálem a realitou přenosu civilizačních „hodnot“ před více než dvěma staletími předobrazem – a možná dokonce počátkem – problémů současné doby.

222 |

Základní faktografie k recepci revoluce v jednotlivých zemích je shrnuta v knize M. Hroch, V. Kubišová, *Velká francouzská revoluce a Evropa* (Praha 1989), prvou původní českou syntézu dějin revoluce publikovala roku 2008 D. Tinková (*Revoluční Francie 1787–1799*), která nejnověji výrazně přispěla k rozšíření znalosti o recepci v českých zemích: srv. C. Mádl, D. Tinková, *Francouzský švihl svobody. Francouzská revoluce a veřejné mínění v českých zemích* (Praha 2013) a D. Tinková, *Jakobini v sutaně* (Praha 2011).

Kapitola 8

EVROPSKÝ NÁROD JAKO ODVĚKÁ ČI NOVODOBÁ POSPOLITOST?

Jsem nucen dojít k závěru, že žádnou „vědeckou definici“ národa nelze vymyslet, přestože tento fenomén existoval a existuje.

— HUGH SETON-WATSON

| 223

Od autora, jenž věnoval velkou část svého života studiu národovědných procesů, se možná očekává, že bude tomuto problému věnovat také úměrně rozsáhlou část svého bilancujícího pohledu na evropské dějiny. Nemohu toto očekávání nesplnit. Národy, národní identita, či chcete-li nacionalismus, však zde zaujímají místo, které odpovídá jejich historické úloze: tvoří sice důležitou, ale zdaleka nikoli jedinou důležitou složku evropských dějin. Jsou navíc specificky evropským fenoménem, i když ten byl později, ve 20. století, neorganicky přenesen v podobě „nacionalismu“ jako nástroj politické manipulace do odlišných souřadnic mimoevropských civilizací.

Pro aplikaci komparativní metody jsou evropské národy vhodným objektem, neboť při jejich rozboru bude možno uplatnit všechny kroky a všechny typy komparativní metody. Zároveň jde o problém natolik aktuální, dodnes živý, že se nebude možno vyhnout úvaze o tom, v čem nám pomůže pochopení zrodu moderních národů při rozboru jejich současné situace, vzájemných vztahů a národních stereotypů. O to důležitější je v tomto případě požadavek nestrannosti, nezájatosti. Nemí důležitě, zda se někomu líbí či nelíbí skutečnost, že evropské národy existují, dnes dokonce většinou jako národní státy. Důležité je, že jejich existenci musíme přijmout jako